

อนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เรืออากาศเอกผล ของปรีชา

ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร

วันอังคารที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๒

๑๕๑.๓

๘๔

ถึงหญิงใหญ่

ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระราชินีนาถรำราชานุภาพ

ประทาน ม.จ. จงจิตรนอม ศิสกุล

พระธิดาองค์ใหญ่

ทำดีได้ดี - ทำชั่วได้ชั่ว

ท. เลียงพิบูลย์

คำปรารภ

เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ เรืออากาศเอก ผด ทองปรีชา ณ เมรุวัดโสมนัสวิหาร ในวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๒ ลูก ๆ เห็นสมควรจัดพิมพ์หนังสือรวมเรื่องที่
คุณพ่อชอบมากที่สุดเมื่อครั้งที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ขึ้นเล่มหนึ่ง เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่คุณพ่อบังเกิด
เกล้าทศคารพบูชาสูงสุดของลูก ๆ ซึ่งในชีวิตของท่านได้อุทิศตนเลี้ยงดูอบรมสั่งสอน ให้การ
ศึกษาอย่างดีที่สุดแก่ลูกทุกคน และได้บำเพ็ญตนเป็นพรหมของบุตรมาโดยตลอด

คุณพ่อเป็นผู้ที่ชอบการอ่านหนังสือทุกชนิด นับแต่หนังสือประวัติศาสตร์ลงมาถึง
เรื่องตลกขบขันทั่ว ๆ ไป และหนังสือที่คุณพ่อโปรดมากที่สุดได้แก่เรื่องประวัติศาสตร์และ
โบราณคดีต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงต้น คุณพ่อได้เก็บสะสมหนังสือพระนิพนธ์ในพระองค์ท่านไว้เป็นจำนวนมาก
และดูเหมือนจะมากที่สุดในการบรรดาหนังสือที่ท่านมีอยู่ ในสมัยที่พวกลูก ๆ ยังเล่าเรียนหนังสือ
อยู่นั้นนอกจากครูที่โรงเรียนแล้วคุณพ่อเป็นแหล่งวิทยาค้นคว้าอันใหญ่ของลูก เมื่อใครติดขัด
และอยากรู้อะไรอื่นใดก็มักถามคุณพ่อเสมอ และคุณพ่อก็ชอบเล่าเรื่องต่าง ๆ อันเป็นความ
รู้ให้ลูก ๆ ฟังเป็นเนืองนิจ ในที่คณะของพวกลูก ๆ ดูเหมือนคุณพ่อจะมีความรู้ในเรื่อง
ต่าง ๆ ไปเสียหมดทุกอย่าง นับแต่เรื่องเกี่ยวกับการทหาร เกียรติพงศาวดารตลอดลงมาถึง
ถึงเรื่องทางโหราศาสตร์ ท่านบอกว่าท่านมิได้รับการศึกษาระดับสูงหรือได้มีโอกาสเข้าศึกษา
ในมหาวิทยาลัยแต่อย่างใด แต่ท่านได้เรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ จากการอ่านหนังสือทรงต้น
และดูเหมือนว่าการที่คุณพ่อชอบอ่านหนังสือมากนั่นเองได้เป็นอิทธิพลสำคัญประการหนึ่งซึ่งผล
ให้ลูก ๆ มีนิสัยรักหนังสือและสนใจการขีดเขียนมาแต่เยาว์วัยแทบทุกคน

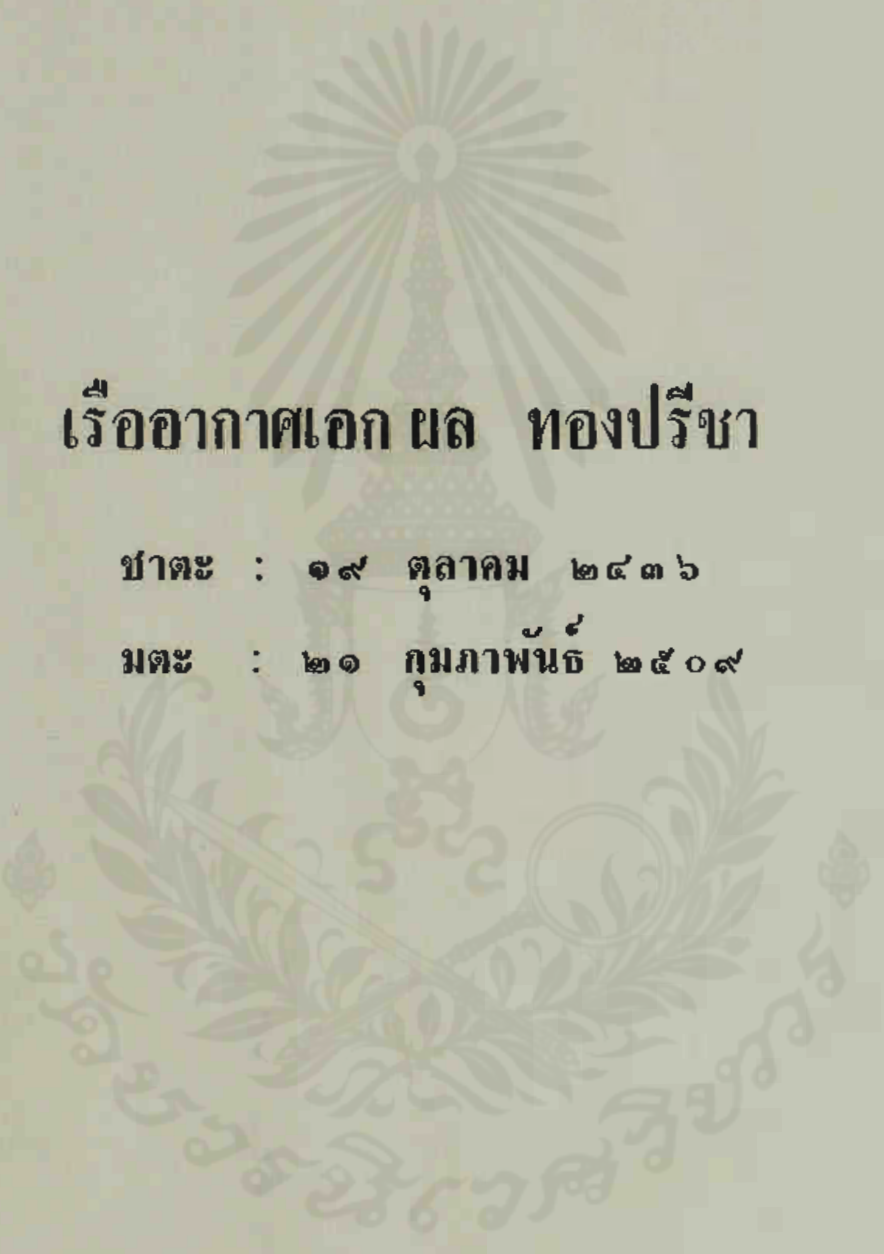
การที่บรรดาลูกของท่านตกลงใจจัดพิมพ์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ เรื่อง "จดหมายเหตุหญิงใหญ่" อันเป็นลายพระหัตถ์ทรงมีถึง
หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาพระองค์ใหญ่ในขณะที่ยังทรงเสด็จประ-
พาสยุโรปครั้งหลังสุดและขณะประทับอยู่ณเมืองบรันนิง เพราะประการแรกพระนิพนธ์

เรื่องนี้เป็นหนังสือที่คุณพ่อชอบมากที่สุด เมื่อครั้งที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ท่านได้เคยซื้อใหญ่ ๆ ที่
ได้มีโอกาสอยู่ใกล้ชีวิตหลายครั้งและกล่าวว่า ท่านอ่านแล้วรู้สึกประทับใจในพระดำรัสของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตราชูชีพราชานุกาภ ที่ทรงหม่อมเจ้าหญิงจรัสจิต
รัตนอมในฐานะบิดาเขียนถึงบุตรยงก หนึ่งพระนิพนธ์เรื่องนมเนอหาสาระหลายตอนอันเป็น
เรื่องนารูทางประวัติศาสตร์แปลก ๆ ออกไปจากหม่อมปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ ที่ได้
รับการพิมพ์แพร่หลายแล้ว โดยพระหัตถ์เรื่องนงมี ได้พิมพ์ออกแพร่หลายนัก พวก
ลูก ๆ จึงเห็นว่าถ้าได้พิมพ์หลายพระหัตถ์เรื่องนงมี ก็จะเป็นการถูกต้องตามความประสงค์
ของคุณพ่ออย่างยิ่ง ถึงแม้ว่าท่านจะมีได้ปรากฏไว้ว่าจะให้พิมพ์หนังสือเรื่องนมเนอท่านสน
ชีวิตลง นอกจากนั้นแล้วจะเป็นการช่วยเผยแพร่ความรู้ อีกทางหนึ่งด้วย อนึ่งบุตร-ธิดาใน
สกุลทองปรีชาทุกคนขอขอบพระทัย หม่อมเจ้าหญิงจรัสจิตรัตนอม ดิศกุล ผู้ทรงเป็นเจ้าของ
ลายพระหัตถ์ชุดนี้และได้ประทานแก่เจ้าภาพ เพื่อพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ
ดังกล่าวไว้ ณ ที่นวด

ส่วนเรื่อง "ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี" ของ ท. เลียงพิบูลย์ เป็นหนังสืออีกเรื่อง
หนึ่งและอีกแนวหนึ่งที่คุณพ่อชอบอ่านมาก โดยเฉพาะในตอนปลายแห่งชีวิตของท่าน
ท่านได้อ่านหลายครั้งหลายหนและบอกว่าผู้เขียนเขียนได้ดีมาก จนท่านอยากรู้จักตัวผู้เขียน
ตั้งนั้นเพื่อเป็นการตอบแทนพระคุณคุณพ่อ พวกลูก ๆ จึงเห็นสมควรนำเรื่องนำมาพิมพ์รวมไว้
ในหนังสืออนุสรณ์นวดนี้ เจ้าภาพทุกคนขอขอบพระคุณผู้ประพันธ์เรื่องนงนี้ได้อนุญาตให้
ตีพิมพ์ ได้ทั้งยังได้กรุณาให้คำแนะนำเกี่ยวกับกรพิมพ์หนังสือเล่มนี้หลายประการ

บุตร-ธิดา

๓ มิถุนายน ๒๕๑๒

เรืออากาศเอก ผล ทองปรีชา

ช้าตะ : ๑๙ ตุลาคม ๒๔๓๖

มตะ : ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙

10/03/2565

เรืออากาศเอก พล ทองปรีชา

ช้าตะ : ๑๙ ตุลาคม ๒๔๓๖

มตะ : ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙

ประวัติ

เรืออากาศเอก ผล ทองปรีชา เกิดเมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ ณ ตำบลบางแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เป็นบุตรนายหม่อม นางปุก มีพี่น้องชายหญิงรวม ๒ คน และยังมีชีวิตอยู่เพียง ๒ คน ได้ทำการสมรสกับนางสาวแดงกวาง สัมพันธ์วงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ มีบุตรและธิดา รวม ๑๐ คน

๑. ร้อยตรี บุญช่วย ทองปรีชา (ถึงแก่กรรมขณะศึกษาอยู่ ณ ประเทศเยอรมัน)
๒. นางบุญชู เมืองสมบัติ
๓. เรืออากาศเอก ธนุทอง ทองปรีชา
๔. พันเอก สุรพล ทองปรีชา
๕. นางสาว ณีวี ทองปรีชา (ถึงแก่กรรม)
๖. เรืออากาศโท บัญญัติ ทองปรีชา
๗. นางพูนศรี วัฒนางกูร
๘. นางวิจิตรวรรณ ศุภะมาลัย
๙. นางสาว พันธุ์ทิพย์ ทองปรีชา
๑๐. นางสาว วิมลวรรณ ทองปรีชา

การศึกษา

เมื่อเยาว์วัยได้รับการศึกษาอักษรสมัยจากพระภิกษุในวัดประจำตำบลที่ท่านเกิด ตามคตินิยมของคนในสมัยนั้น ปรากฏว่าเป็นผู้ที่ใฝ่ใจในการเล่าเรียนเขียนอ่านมาแต่ยังเยาว์ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้ทำการอุปสมบท ณ วัดน้อยเจริญสุข อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และในระหว่างที่อุปสมบทอยู่เป็นเวลา ๕ ปีเศษนั้น ท่านได้ศึกษาพระธรรมวินัย

จนแตกฉาน ตลอดจนได้เรียนรู้พระพุทธรูปมรดกพระป้าภูมิโกชน์จนจบบริบูรณ์ อนึ่งในเวลา
ดังกล่าวท่านได้มีโอกาสร่ำเรียนวิชาต่าง ๆ อีกหลายประการ เช่นวิชาช่างไม้ การแพทย์
แผนโบราณ ช่างเงินช่างทอง และการหล่อหลอมตบแต่งโลหะ ตลอดจนวิชาโหราศาสตร์
ซึ่งปรากฏว่าต่อมาท่านสนใจเป็นพิเศษ และได้ศึกษาเพิ่มเติมด้วยตนเองมาโดยตลอด
จนกลายเป็นงานอดิเรกอย่างหนึ่งของท่าน อนึ่งท่านได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่สามารถดูลายมือ
ดวงชะตา และฤกษ์ยามได้แม่นยำคนหนึ่ง แต่การดูหมอดูท่านถือว่าเป็นการสมัครเล่นส่วน
ตัวท่านเท่านั้น จึงไม่นิยมดูให้ผู้อื่นดูฟรี นอกจากดูให้ผู้ที่อยู่ใกล้ชดชานที่บ้นหลัก
ครึ่งหนึ่งเท่านั้น

การรับราชการ

- พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๕๗ สมัครเข้าเป็นทหาร (เมื่ออายุ ๑๗ ปี) ณ ค่ายทหารต้น
ลำโรง จังหวัดนครปฐม
- พ.ศ. ๒๔๖๓ สมัครเข้าเป็นทหารอีกครั้ง ณ กรมพาหนะ ท่าพระจันทร์
จังหวัดพระนคร
- พ.ศ. ๒๔๖๔ ย้ายไปประจำกรมอากาศยานดอนเมือง
- พ.ศ. ๒๔๖๘ ย้ายไปประจำกองบินน้อยที่ ๕ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๐ ท่านต้องไปปฏิบัติราชการ ณ หน่วยงานต่าง ๆ
ของกองทัพอากาศ ตามคำสั่งของทางราชการแห่งละ ๒ - ๓ ปี เสมอ แต่ท่านคงถือว่า
กองบินน้อยที่ ๕ ประจวบคีรีขันธ์ เป็นภูมิลำเนาของท่าน เพราะท่านให้ครอบครัวพำนัก
อยู่ ณ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ตลอดระยะเวลา

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

เบญจมาภรณ์ช้างเผือก

10/03/2565

เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย

เหรียญชัยสมรภูมิ (สงครามอินโดจีน)

เหรียญชัยสมรภูมิ (สงครามมหาเอเชียบูรพา)

เหรียญจักรมาลา

เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๗

~~เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๗~~

~~เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๗~~

ท่านครบเกษียณราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ขณะนั้นอายุได้ ๕๕ ปี แต่ยังมีร่างกายแข็งแรงอยู่ จึงได้ใช้ชีวิตนอกราชการในการทำไร่ ณ ตำบลคันทระไค จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อันที่จริงท่านได้เริ่มทำไร่แห่งนี้เป็นไร่ทดลองในยามว่างเว้นจากราชการ ทั้งไว้ตั้งแต่ในขณะที่ท่านยังรับราชการอยู่ ทั้งนี้เนื่องจากท่านเป็นผู้สนใจในการกสิกรรมและรักต้นไม้อย่างยิ่ง ในยามว่างได้ศึกษาเรื่องเกี่ยวกับการเลี้ยงดูและผสมพันธุ์กล้วยไม้พันธุ์ต่าง ๆ การตัดตาและต่อกิ่งพันธุ์ไม้บางชนิด ตลอดจนการใช้ปุ๋ยสมัยใหม่ ที่ไร่คันทระไคนี้ นอกจากมีพริกผักพื้นบ้านแล้วยังมีกล้วยไม้ขนาดใหญ่ ซึ่งท่านได้เลี้ยงดูอย่างเป็นเจ้าเป็นนาย จนถึงกับสามารถส่งมาจำหน่ายตามวังกล้วยไม้ใหญ่ในกรุงเทพฯ เป็นรายได้พิเศษช่วยในการศึกษาของบุตรธิดาและหลาน ๆ ซึ่งอยู่ในวัยเล่าเรียนได้เป็นอย่างดี และดูเหมือนว่าไร่ของท่านจะเป็นไร่ที่ทันสมัยที่สุดแห่งหนึ่ง อันเป็นที่รู้จักกันดีในละแวกนั้น ส่วนตัวท่านเองเป็นผู้ที่ได้รับความยกย่องนับถือจากชาวบ้านทั่วไป โดยเหตุที่เป็นผู้ที่เอื้อเฟื้อ แบ่งปัน และให้ความช่วยเหลือชาวไร่และเพื่อนบ้านใกล้เคียงมาโดยตลอด ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๙๔--๒๕๐๐ ท่านได้รับเชิญและรับเลือกให้เป็นผู้แทนของกลุ่มกสิกรในจังหวัด ให้มาประชุมสัมมนา แลดูงานทางเกษตรกรรม ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์หลายครั้ง นับเป็นเครื่องแสดงเกียรติคุณในความสามารถทางกสิกรรมของท่านอีกประการหนึ่ง

ในด้านชีวิตส่วนตัว ท่านเป็นผู้มีความรักครอบครัวอย่างยิ่ง โดยเหตุที่มีบุตรธิดาหลายคน ท่านได้ทำงานหนักมาตลอดมา ในการเลี้ยงดูอบรมสั่งสอน เพื่อให้บุตรธิดาทุกคนมีความเป็นอยู่อย่างดี และมีการศึกษาทัดเทียมผู้อื่น โดยเฉพาะท่านสนใจและเอาใจใส่ในการศึกษาของบุตรธิดาเป็นพิเศษ ได้ส่งเสริมและสนับสนุนให้ได้รับการศึกษาโดยทัดเทียมกันตามความสมัครใจ และความสามารถของแต่ละคน นับว่าเป็นบิดาที่ดีเลิศ

และเป็นผู้ที่มีความคิดก้าวหน้า มองเหตุการณ์ไกล และเห็นคุณค่าของการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

ตามปกติท่านเป็นผู้มีพลานามัยแข็งแรงสมบูรณ์ หลังจากการหย่าของท่านจากไป เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ แล้ว สุขภาพของท่านก็เริ่มเสื่อมโทรม มีอาการเจ็บป่วยด้วยโรคหลอดลมอักเสบเรื้อรัง และมีโรคหัวใจแทรก บางครั้งอาการรุนแรงมาก ถึงต้องเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาลหลายครั้ง ครั้งสุดท้ายท่านเข้ารับการรักษาพยาบาล ณ โรงพยาบาลภูมิพล ดอนเมือง เมื่อวันที่ ๗ พ.ย. ๒๕๐๗ อาการดีขึ้นจนคิดว่าท่านน่าจะหายเป็นปกติได้ ท่านเป็นดังนี้ถึง ๒ ครั้ง แล้วท่านก็จากไปด้วยอาการสงบ ท่ามกลางลูก ๆ หลาน ๆ ซึ่งได้เฝ้าพยาบาลอยู่พร้อมหน้า เมื่อวันที่ ๒๓ ก.พ. ๒๕๐๘ เวลา ๐๔.๓๐ น. สิริรวมอายุได้ ๗๓ ปี

อาลัยคุณพ่อ

คุณพ่อเป็นคนรักหนังสือ รักต้นไม้ โดยเฉพาะกล้วยไม้ป่า ได้เคยแสวงหาพันธุ์แปลก ๆ ส่งให้ร้านแดงต้อยจำหน่ายเมื่อ ๓๐ กว่าปีมาแล้ว ได้เงินมาเลี้ยงลูกก็มากอยู่ คุณพ่อเคยฝันว่า ชีวิตของคุณพ่อเมื่อแก่ลงจะต้องมีโอกาสอยู่กับกล้วยไม้ผสมพันธุ์พร้อม แต่ความฝันของคุณพ่อมิได้เป็นความจริงขึ้นมา เพราะหลังจากคุณพ่อส่งเสริมให้ลูก ๆ ได้รับการศึกษาจนสำเร็จแล้วทุกคน ปลายบั้นปลายคนแม่ก็ล้มเจ็บลงด้วยโรคมะเร็ง และจากไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ลูกจำได้ว่าหลังจากคนแม่แล้วคุณพ่อหมดขวัญเหมือนนกที่ตายจากไป เงียบ-เหงา-เศร้าไม่เสื่อมคลาย ทั้งสุขภาพของคุณพ่อก็ไม่สมบูรณ์ หายที่สุด เรี่ยวแรงของคุณพ่อก็พลอยหดหายไปด้วย คุณพ่อไม่แข็งแรงแต่จะอดกล้วยไม้ลงกระถางสักต้นหนึ่ง เคยมีท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่งฝากมาเยี่ยมคุณพ่อแล้วให้เรียนว่า ขอให้พยายามแข็งใจออกกำลังกายให้มาก คุณพ่อก็ปรารถนาด้วยความน้อยใจนิด ๆ ว่า ท่านจะทำได้ อย่างไร เพียงเดินสัก ๒๐ เมตรไปตักตักบาตรพระที่ปากซอยท่านก็เหนื่อยหอบเสียแล้ว

ตั้งนั้นชีวิตของคุณพ่อเมื่ออายุล่วงเข้า ๗๐ ปี จึงอยู่แต่กับหนังสือ ท่านอ่านทุกวัน ถาดบายตักทานเกือบทั้งวันบางถึงบนฉาเวียงนครชะ ท่านชอบเรื่องประวัติศาสตร์และหนังสือธรรมะ เวลาลูกหลานไปงานศพกลับมาท่านจะทวงถามถึงหนังสือที่แจกในงานนั้น ถ้าเพื่อน ๆ ของลูกฝากหนังสือมาให้คุณพ่อก็จะบดขยี้รับประทานทันที ท่านมีความจำดีมาก แม่เมื่อพ้นจากเจ็บหนักในคราวสุดท้ายเมื่อก่อนถึงแก่กรรมไม่นาน มีผู้มาพุดคุยถึงเรื่องอดีตผู้บัญชาการทหารเรือ ซึ่งเป็นเจ้านายองค์หนึ่งในพระราชวงศ์ คุณพ่อก็อธิบายให้ฟังอย่างถูกต้องเป็นที่น่าสนใจยิ่งนัก

ในระหว่างที่คุณพ่อเจ็บหนักท่านมีหวังอยู่เรื่องหนึ่งคือ เก่งว่าลูกสาวสุดท้องที่อยู่ต่างประเทศจะเสียการเรียนเมื่อทราบว่าคุณพ่อเจ็บหนัก สงว่าไม่ตงไหนองวี เมื่อพ่อตายและก่อนจะตายพยายามบ่นหลายเช่นให้เหมือนที่สุด เพื่อส่งถึงลูกสาวว่าคุณพ่ออาการดีขึ้นเกือบหายแล้ว และปรารถนาอยากมีชีวิตยืนยาวออกสักเล็กน้อยพอให้พระ ภ.ป.ร. ปางประทานพรให้คุณพ่อขอจงไว้กับมหามกุฏราชวิทยาลัยเสวยแทนน แต่ชีวิตของคุณพ่อก็คงหาได้ยืนยาวตามความปรารถนาไม่ ท่านสนใจไปพร้อมกับรุ่งอรุณของวันใหม่ ลูกเชื่อว่ากุศลกรรมทั้งหลายที่คุณพ่อได้ทำไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่คงจะส่งให้คุณพ่อที่รักของลูก ไปสว่างสมดังพระพุทธรองค์ตรัสไว้ ถ้าชีวิตหน้าฉันได้ขอให้ลูกได้เกิดมาร่วมพ่อ-ลูกอีกทุกชาติไป

ระลึกถึงคุณพ่อ

หลังจากคุณแม่ถึงแก่กรรมแล้วคุณพ่อก็พักอยู่บ้านในกรุงเทพฯ ตลอดมา ท่านใช้ชีวิตในบั้นปลายอยู่กับหนังสือและธรรมะ แม่แต่ยังไม่ยอมดับ ตอนแรกเคยไปวัดมหาธาตุ แต่เนื่องจากคุณพ่อเป็นโรคหลอดเลือดหัวใจโตบอยเกรงว่าจะทำความรำคาญให้กับท่านผู้อื่น ท้องการความสงบท่านจึงตัดสินใจ แต่คงฟังเทศน์ในวันพระและเสาร์-อาทิตย์จากวิทยุและ T.V. เป็นประจำ ท่านจะนั่งพนมมือรับศัลหน้า T.V. เหมือนดั่งที่ท่านนั่งอยู่ในวัด

คุณพ่อชอบต้นเงาะ ลูกชณสวดมนต์แบบพระทำวัตรเช้า แล้วจึงลงมาตักบาตร ถ้าคนครัวไม่อยู่หรือทำให้ช้า ก็มักจะเป็นห่วงรีบเดินเร็วกว่าปกติเพื่อจะลงมาทำเองมิได้ รบกวนลูกหลานด้วยเกรงจะขาดการตักบาตรไป บางทีพระมารับไม้ครบองค์ท่านก็จะออกไปตักถึงปากซอยเพื่อให้ครบตามจำนวนที่ตั้งใจไว้ ตอนสาย ๆ คุณพ่อจะกวาดน้ำแม่สวนกศล แล้วชวนบ้านสวดมนต์ออกครึ่งหนึ่ง เสร็จแล้วจึงจะรับประทานอาหารเช้า เข้านอนต่อจนบ่าย จึงจะรับประทานกลางวัน ท่านไม่ค่อยพูดหรือทวงถาม คนจัดอาหารกลางวันเคยลืมไปจนถึงบ่ายก็มี ไม่เคยโกรธใครด้วยเรื่องอาหารการกิน เมื่อบัวยระยะหลัง ๆ คุณพ่อรับประทานอาหารมัน ๆ ไม่ได้เพราะจะทำให้ไอบวม ก็เปลี่ยนเป็นสลัดจนถึงทานซูปไก่ แซ่เย็นเป็นวันมอดะ ๑ ชวด ท่านบอกว่าท่านแล้วอมเท่ากบขาวเหมือนกัน อาหารที่ไม่ชอบคือข้าวต้มหรือข้าวตุ๋น แม่เมื่อเจ็บหนักก็เคยพูดเชิงตลกให้ฟัง เวลาที่พยาบาลบ่อนอาหารทางสายยาง คุณพ่อจะถามว่ามีอะไรบ้าง ถ้ามีข้าวตุ๋นอยู่ด้วยจะบอกว่าฉันไม่อร่อยเลย แต่ถามของถูกใจจะบอกว่า แหมวันนี้อร่อยมาก

ตอนกลางคืนคุณพ่อจะฟังข่าววิทยุบาง T.V. บางแล้วจึงจะเข้านอน จะต้องสวดมนต์ก่อนนอนเป็นเวลานาน ๆ เสมอ ถ้าคืนไหนคุณพ่อไม่สบายมากถึงนอนไม่หลับก็จะสวดมนต์เพิ่มขนอก ประมาณปี ๒๕๐๗ คุณพ่อล้มเจ็บด้วยโรคทางหัวใจอย่างปัจจุบันต้องเข้ารับการรักษาที่ ร.พ. ศิริราช คุณพ่อห่วงเรื่องทำบุญมากเกรงจะขาดไป ลูกต้องทำมันโตไปส่งให้จบก่อนทกเช้าแล้วลงมาใส่พระที่ข้างโรงพยาบาลพ่อจึงสบายใจอยู่รักษาด้วยความเต็มใจ บอกว่าไม่มีห่วงเรื่องทำบุญเข้า ลูกทำให้พ่อไม่ขาดการตักบาตรพ่อก็สบายใจ จะอยู่รักษาตัวนานเท่าไรก็ได้

๑๙ ต.ค. ๑๙ คุณพ่อทำบุญวันเกิดครั้งสุดท้ายที่ โรงพยาบาลสงฆ์ แม่สุขภาพ
จะไม่สมบูรณ์แต่ก็รู้สึกอับบุญ เห็นเห็นคล่องแคล่ว เมื่อคุณพ่อเสร็จจากการถวายอาหาร
พระเท่าอายุแล้วท่านมีอาการหอบแต่ก็บอกว่าสบายใจมาก ถึงกับยอมอดอาหารเข้าอยู่ชม
วิหารของโรงพยาบาลสงฆ์กับ ท่านขุนดรณ ฯ จนเกือบเพล ในวณนั้นท่านร่วมทำบุญกับ
โรงพยาบาลสงฆ์หลายรายการเป็นต้นว่า ถวายค่าอาหาร ค่าสร้างที่พักพนักภิกษุอาพาธ
และค่าอื่น ๆ หลังวันเกิดไม่นานคุณพ่อก็เริ่มหอบอีก ได้เข้ารับการรักษา ณ โรงพยาบาล
ภูมิพลนานถึง ๔ เดือน เมื่อแรกเข้ารับการรักษาระมาณ ๑๐ วัน อาการก็ดีขึ้นจนเกือบ
เป็นปกติถึงกับขออนุญาตหมอกลับบ้านบอกกับลูก ๆ ว่าหวังพระที่บ้าน ๒-๓ วันต่อมา
อาการกลับทรุดลงเรื่อย ๆ จนถึง ๒๐ ต.ค. ๑๙ แพทย์ผู้ให้การรักษายกเลิก ๆ ว่าท่าน
หมดหวังคงจะไม่เกิน ๒ ยามคินนนี้ ลูกทุกคนต่างก็เฝ้าดูคุณพ่อด้วยความโศกเศร้า เป็นที่น่า
อัศจรรย์ที่คนนั้นคนพอกลับฟื้นขึ้นมาใหม่เมื่อตอนตengah มีอาการดิ้นแข่งพูดไม่ชัด เมื่อลูก
นำพระทองใส่มือให้คุณพ่อก็นำตาไหลง้ำได้ เล่าว่าท่านเดินทางไปเที่ยวไกลและเหนื่อยมาก
ขอให้ตามลูกชายคนเล็กมาพบ และขอถวายสังฆทาน. ในเช้าวันนั้นคุณพ่อก็ได้ทำบุญ
ถวายพระด้วยมือของท่านเองตามปรารถนาทุกอย่าง ทำให้ลูกมีความหวังว่าคุณพ่อจะอยู่
เป็นร่มโพธิ์ของลูกอีกต่อไป

คุณพ่อเชื่อตามที่คุณ ท. เลียงพิบูลย์ เล่าไว้ใน ท้าดไตดี ทำชิวไตชิว มักจะเล่า
ให้ลูก ๆ ฟังเสมอ ท่านขอทำบุญเมื่อปีใหม่ด้วยการปลัดยนง ปลัดยปลาและเต่า หลังจากนั้น
อาการก็ทรุดทรุดลงเรื่อย ๆ บางครั้งมีความหวังว่าน่าจะหาย แต่ความปรารถนาของลูก
ก็มิได้สมหวังด้วย คุณพ่ออยู่ต่อมาจนถึง ๒๐ ก.พ. ๑๙ ตอนหัวค่ำคุณพ่อเริ่มหอบ ลูกทำ
ดอกไม้ใส่กรวยให้คุณพ่อนำไปไหว้พระจุฬามณี เมื่อตอนตี ๓ แลวงงเฝ้าอยู่ข้าง ๆ คุณพ่อ
ได้เห็นคุณพ่อจากไปเมื่อใกล้รุ่งของวันใหม่ คุณพ่อได้ทำหน้าที่ของพ่อครบแล้วทุกประการ
ขอวิญญานของคุณพ่อทั่วทั้งสังขัตติย์ ณ ทิพยวิมานสถานชวกรันตร

ขอบคุณ

ตลอดเวลาที่ท่านพ่อช่วย คุณพ่อและลูก ๆ ตลอดจนหลาน ๆ ทุกคน ฐิติชานันท์
ในความกรุณาของคณะแพทย์และพยาบาลแห่งโรงพยาบาลภูมิพล และโรงพยาบาลศิริราช
ทุกท่านที่กรุณาให้การรักษายาบาลอย่างดียิ่งตลอดมา แม้มือท่านมีอาการช่นนิ้วตกร
ท่านก็ยังรักษาถึงความกรุณาของแพทย์และพยาบาลอยู่เสมอตลอดเวลา ลูก ๆ และหลาน
ทุกคนของคุณพ่อ ขอขอบพระคุณทุก ๆ ท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

เมื่อคุณพ่อถึงแก่กรรมแล้วบรรดาญาติ และท่านผู้มีเกียรติที่เคารพนับถือได้กรุณา
ให้เกียรติมาร่วมในพิธีศพ บางท่านกรุณารับเป็นเจ้าภาพในพิธีศพบ้างเพื่อบุคคลเป็นเวลา
รวมแล้วถึง ๗ คนด้วยกัน บรรดาลูกและหลานทุกคนของคุณพ่อขอกราบขอบพระคุณท่าน
ทั้งหลาย ณ ทนออกครึ่งหนึ่ง

การพิมพ์หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพของเรืออากาศเอกมด ทองปรีชา
เจ้าภาพได้รับความอนุเคราะห์จากหลายท่านด้วยกัน ท่านแรกคือ คุณสุดิษณ์ ศิวรักษ์
กรุณาติดต่อขออนุญาตต่อ ม.จ. หญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล ทั้งยังกรุณาให้คำแนะนำอีก
หลายประการ ท่านต่อไปก็คือ คุณสมพร เทพสิทธิ์า กรุณาติดต่อกับคุณ ท. เติงพิบูลย์
อนุญาตให้พิมพ์เรื่อง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ท่านสุดท้ายคือ คุณบุญส่งฯ อุณสวัสดิ์ กรุณา
รับเป็นธุระเรื่องกรพิมพ์ โดยตลอด เจ้าภาพขอขอบพระคุณอย่างสูง

คณะเจ้าภาพ

๓ มี.ย. ๒๕๓๒

คำนำ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นอัจฉริยภาพบุคคล ผู้ได้บำเพ็ญประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติบ้านเมืองเป็นเอกประการ จนถึงกับชาวโลกยกย่อง พระเกียรติคุณว่าเป็นบุรุษอาชาไนยผู้หนึ่ง ซึ่งยากจะหาได้ในที่ทั้งปวง วิทยาทานที่โปรด ประทานไว้ให้เป็นมรดกแก่ชนรุ่นแล้ว ก็มากมายหลายสาขา จนกล่าวได้อย่างเต็มปากว่า ผู้ซึ่งประสงค์จะทราบความเป็นไทย ไม่ว่าจะในทางวิชาใด ๆ จะละเว้นพระนิพนธ์ของ พระองค์ท่านไป หาได้ไม่ และในบัดนี้ ก็เป็นข้อที่น่ายินดีว่าพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั้น เป็นหนังสือที่ผู้ใฝ่ใจแสวงหาวิชาความรู้พอใจใคร่หาอ่านเพื่อ ประดับสติปัญญา เพิ่มพูนความรู้เรื่องเมืองไทยในอดีต ทราบว่าทางพระทนายแลหออพระ สมุดได้ให้ตีพิมพ์พระนิพนธ์จนหมดสิ้นแล้วทุกเรื่อง บางเรื่องก็ตีพิมพ์เป็นหลายครั้ง

ในทางประวัติส่วนตัวพระองค์นั้นแล้ว นอกจากที่ทรงพระนิพนธ์แจ้งไว้ในเรื่องต่าง ๆ แล้ว ก็ยากที่นักศึกษาคือจะหาอ่านเกี่ยวกับพระองค์ท่านได้ แม้จะมีผู้เรียบเรียงพระประวัติ กันหลายรายแล้วก็ตาม บางรายจนถึงกับได้รางวัลจากทางราชการ แต่ยังไม่มามีผู้สามารถ จะแนะนำให้ลาธุชนคนทั่วไปได้รู้จักพระองค์ท่าน ในฐานะปुरुชนคนสามัญคนหนึ่ง เรามัก จะรู้จักพระองค์ท่าน ก็แต่ในฐานะที่ทรงเป็นนักการปกครองชั้นเยี่ยม นักประวัติศาสตร์ชั้น นักปราชญ์ชั้นสำคัญ ตลอดจนในฐานะที่ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ไม่ค่อยจะมีใคร ได้รู้จักพระองค์ท่านในฐานะพระโอรสองค์เดียวของคณจอมมารดา พระบิดาของโอรสธิดา และความเป็นอยู่ ตลอดจนความรู้ สติ นกคิด ซึ่งพระองค์ท่านย่อมจะทรงมี ในฐานะที่ ทรงเป็นมนุษย์ปुरुชน

จากข้อเขียนของบุคคลอื่น ๆ อันเกี่ยวข้องด้วยสมเด็จพระยาดำรงนั้น ถึงจะให้ แสงสว่างเกี่ยวกับชีวิตส่วนตัวพระองค์ของท่านบ้าง ก็ไม่เหมือนที่ใครรับจากพระองค์โดยตรง แต่พระองค์ท่านกลับทรงเกรงไปว่า การเล่าเรื่องเนืองด้วยพระองค์ เป็นเสมือน ลอกหนังสือ กัฟราตัวเอง ทรงมีพระมติว่า อยู่มาจนถึงเพียงนี้ ชีวิตอย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียน อีกทำไม นี่เป็นเหตุให้ไม่ทรงพระนิพนธ์ พระอดีตชีวิตจริงจบ ถึงจะทรงเล่าเกี่ยวกับ

พระองค์ไว้ในเรื่องอื่น ๆ ก็มพระประสงค์เพียงจะให้ความในต่อนั้น ๆ กระจ่างชัดชน
 เท่านั้น แม้ในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ ททรงมีโต้ตอบกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา-
 นุกัตติวงศ์ พระอนุชาผู้ทรงเป็นมิตรคู่พระทัยมาแต่พระปฐมวัย ก็มีได้ทรงร้องรอย ไว้ให้ม
 อานได้ทราบถึงชีวิตส่วนพระองค์มากนัก ยิ่งในสมัยที่ทรง ตกทุกข์ได้ยาก ด้วยแล้ว ยิ่งทรง
 มีชีวิตที่ยามานะ มีได้ทรงตีโทษผู้อื่นที่เป็นเหตุให้ต้องเสด็จนิราศร้างไปจากสยามประเทศอัน
 เป็นทริกของพระองค์นั้นเลย ใครเล่าจะเข้าใจว่าที่ทรงส่งให้ถวายพระเพลิงศพทเกาะหมาก
 นั้น มีเบื้องหลังความเป็นมา เป็นประการใด

ขอทำนายนด้อย่างหนึ่ง ก็ทรงทพระธิดาองค์หนึ่ง ซึ่งเสด็จอยู่ไกลชีวิตติดองค์พระบิดา
 ทรงเป็นผู้สามารถในทางการประพันธ์ จึงอาจทรงพรรณนาให้ทราบถึงพระบุคลิกลักษณะ
 และพระอิริยาบถ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้มาก แต่ก็ยังนับว่าน่าเสียดายอยู่
 ที่พระธิดาองค์นั้นมิได้อยู่ห่างพระบิดาเป็นเวลานาน หากไม่คงจะมีลายพระหัตถ์ถึง ชนคททรง
 แสดงความในพระทัยให้ทราบ อันจะเป็นประโยชน์แก่บุคคลภายนอกที่จะศึกษาพระประวัติ
 ส่วนพระองค์ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต่อไปในกาลข้างหน้า

เดชะบุญ ลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์แท้ ๆ ชนิดที่พระบิดาทรงมีถึงพระธิดานั้น
 ยังมีอยู่มากพอสมควร ที่ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ โดยที่ทรงเป็น
 พระธิดาองค์ใหญ่นั้น ม.จ. จงจิตรถนอม จึงทรงรับหน้าที่ดูแลดวง แดทรงประกอบ
 พระกรณียกิจต่าง ๆ แทนพระบิดา ในขณะที่ไม่เสด็จอยู่ในกรุงเทพพระมหานคร ทงน
 ย่อมเป็นเหตุให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงน้อง ๆ ในขณะที่
 เสด็จต่างประเทศ ทรงส่งข่าว ตรัสถามความเป็นไป ตลอดจนทรงบัญชางานอันโปรดให้
 ทำแทนพระองค์ ล้วนเป็นเรื่องเนื่องด้วยพระองค์ และเป็นเรื่องในครอบครัวโดยเฉพาะ
 มิได้เกี่ยวเนื่องในทางวิชาการแต่อย่างใด แม้กระนั้นก็จะพอเห็นได้ว่าความเป็นนักวิชาการ
 และนักบริหารงาน ปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์นั้นเอง ๆ

ดังที่ได้ปรารภมาแต่ต้นว่า ผู้แสวงหาความรู้อาจหาพระนิพนธ์ในทางวิชาการ ของ
 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มาอ่านได้สะดวกแล้ว แต่ยังมีหาเอกสารเกี่ยวกับชีวิต
 ส่วนพระองค์ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นยากยิ่ง ทางด้านนักพิมพ์จึงใคร่ได้
 ลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ ถึงพระธิดาองค์ใหญ่มาตีพิมพ์ เพื่อให้สาธุชนได้มีโอกาสรู้จัก
 ชีวิตครอบครัว ตลอดจนความรู้ สติ สกน กคคของท่าน ที่เป็นบุคคลสำคัญของชาติคุณ

เดิมทีเดโชเจ้าของลายพระหัตถ์ทวนแหวน ไม่ยอมให้ตีพิมพ์ เพราะทรงถือว่า เป็นเรื่องส่วนตัวพระองค์ อันพระบิดาเจ้าทรงพระนิพนธ์ถึง ถิ่นนอกตีพิมพ์จะกลายเป็น โฆษณาคุณวิเศษของท่าน และข้อความบางตอนอาจตอเนื่องถึงบุคคลอื่นด้วย ต่อเมื่อ พระชนนีสุภาพสตรีร้องว่าการเผยแพร่ความจริงไม่เป็นสิ่งอันพึงเสียหาย แลน่าจะตีพิมพ์ รักษาลายพระหัตถ์พระบิดาไว้ อยู่ให้คนยืมไปเสียบกับองค์ท่าน ท่านจึงอนุญาตให้ตีพิมพ์ ลายพระหัตถ์พระบิดาทิมมาจากบึง ถึงองค์ท่าน ระหว่างจะเสด็จลี้ภัยพาดในจากสยาม ประเทศ เป็นการชั่วคราวนั้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ หนังสือดังกล่าว ทรงแจกจ่ายเพาะพระญาติและมิตร เนื่องในงานฉลองชนมายุครบ ๖ รอบ เป็นจำนวนจำกัด แต่เมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๒

เมื่อบรรณาธิการสำนักพิมพ์แห่งนั้นขอร้องประทานอนุญาต น้าออกตีพิมพ์จำหน่าย ในวงกว้างออกไป โดยขอให้ทรงเห็นแก่มหาชน ผู้ที่เคารพนับถือสมเด็จพระยาดำรง- วราชนกุลพ ที่พากันอยากทราบถึงชีวิตส่วนตัวพระองค์ แต่ไม่อาจทราบได้ เพราะไม่ได้ หนังสือแจกดังกล่าว อันตีพิมพ์เป็นจำนวนน้อยนั้น ม.จ. จงจิตรัตนอม ติศกุล จึงโปรด ประทานอนุญาตให้สำนักพิมพ์นั้นมาตีพิมพ์จนหมดเล่มได้ ทั้งนี้เพราะทรงเห็นแก่ สาธารชน ผู้ประสงค์จะรู้จักพระบิดาในทางที่ถูกต้องนั่นเอง เป็นที่ตง

ครั้นบรรณาธิการได้รับต้นฉบับมาตรวจดู ปรากฏว่ามีลายพระหัตถ์ตอนก่อนหน้าตี เคยพิมพ์แจกมาน้อยอีกชุดหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระยาดำรง ทรงสั่งมาแต่ยังทรงประทับที่ประเทศ ครัววเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงขอประทานอนุญาตจากเจ้าของท่าน อัญเชิญลายพระหัตถ์ชุดนั้นมาเรียงพิมพ์เสียด้วยกันให้ครบบริบูรณ์ นับว่าเป็นพระคุณอันสูง ที่ทรงพระเมตตา ประทานอนุญาต ให้มหาชนได้มีโอกาสอ่าน ทราบความจากเอกสาร ส่วนพระองค์ อันทรงทวนแหวน รักษาไว้จำเพาะในท้องบรรทมมากกว่า ๓๐ ปี

ความจริง สมเด็จพระยาดำรง ทรงมีลายพระหัตถ์ แจกยุโรปถึงพระธิดาอีก องค์หนึ่งด้วย ในฐานะที่ได้ถวายอุปฐากโดยใกล้ชิด แลมักโดยเสด็จตามทีต่าง ๆ ด้วย แต่คราวนั้นมิได้โดยเสด็จ แลทรงตั้งพระทัยว่า จะใช้ลายพระหัตถ์ถึงพระธิดาองค์นั้น เป็นโคลง ทรงพระนิพนธ์เรื่องเนื่องในการเสด็จยุโรปคราวนั้น แต่หาสำเร็จสมพระทัยปรารถนา ไม่ เพราะทางยุโรปลดว่การต้อนรับมาก จนไม่มีเวลาจะทรงแต่งหนังสือได้ ครั้นเมื่อกลับ มาประเทศไทยได้ไม่นาน ก็เกิดความผันผวนขึ้น จนต้องเสด็จออกจากราชการ

10/03/2565

ลายพระหัตถ์จากยุโรปถึงพระธิดาองค์ใหญ่ ความก็คล้ายกับมาถึงพระธิดาออก
 หนึ่ง ซึ่งทรงอนุญาตให้ครูสถาปนาพิมพ์จำหน่ายแล้ว แต่ทว่ารวบรวมใจน ก็เพราะหม
 ถึงพระธิดาองค์ใหญ่ยังไม่เคยตีพิมพ์มาก่อนประการหนึ่ง แลเป็นเครื่องช่วยให้ผู้อ่านเปรียบ
 เทียบกับลายพระหัตถ์ชุดหลัง ซึ่งทรงเขียนเมื่อเสด็จออกจากราชการแล้ว อย่างนักยวิญญู
 ชนก็คงปลงธรรมสังเวชได้ ถึงความเปลี่ยนแปลงของสถานะของบุคคลหนึ่งภายในชั่วเวลา
 อันห่างไกลกันไม่นานนัก พร้อมกันนั้น ผู้ที่อ่านด้วยมนสิการก็ย่อมสำเนียงได้ว่า สมเด็จ
 กรมพระยาดำรงทรงห่วงใยต่อโลกธรรมมากน้อยเพียงใดหรือไม่

การจัดพิมพ์พิจารณา ไตรศึกษาสะกดการันต์ตามต้นฉบับไว้ ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้
 แม้ลายพระหัตถ์ต่างฉบับจะมีคำสะกดต่าง ๆ กันก็ตาม ทั้งนี้เพื่อบริการผู้อ่านที่วิญญู
 แลได้ทำคำอธิบายประกอบบ้างตามสมควร หากผิดพลาดไปประการใด ต้องขออภัยไว้
 ณ ทนตวย

ที่สุดนี้ ทางสำนักพิมพ์ขอกราบขอบพระคุณ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล อีกครั้ง
 หนึ่ง ที่โปรดประทานอนุญาตให้ตีพิมพ์ลายพระหัตถ์เล่มนี้ นับว่าทรงดำเนินตามรอยพระบาท
 พระบิดา ในข้อที่ทรงมีพระทัยกว้างขวางเห็นแก่วิชาการ ยิ่งกว่าประโยชน์ส่วนพระองค์
 ทางสำนักพิมพ์เชื่อว่าพระนิพนธ์เล่มนี้ จะมีประโยชน์แก่สาธารณชน ผู้สนใจใคร่แสวงหาความรู้
 โดยทั่วกัน

สุลักษณ์ ศิวรักษ์

บรรณาธิการ (โทร. ๕๖๖๒๒)
 สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย
 ถนนพญาไท ปากจุฬาฯ ซอย ๒ พระนคร
 วันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

เมืองนิง

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

พอออกจากเมืองเขินเมื่อวันที่ ๑๗ ฤกษ์ไฟมา ๖ ชั่วโมง พอถึงสถานก่อนจะเข้า
แดนฝรั่งเศส มีนายตำรวจฝรั่งเศสคน ๑ ไปคอยอยู่บอกว่ารัฐบาลให้มาดูแลอย่าให้ถูกตรวจ
ตราเหมือนคนนอนเมือจะข้ามแดน เมื่อถึงสถานแรกในแดนฝรั่งเศส มีเลขาธิการมณฑล
มาคอยรับบอกว่าท่านประธานาธิบดีให้มารับในนามของรัฐบาลฝรั่งเศส และได้ตั้งให้
ปกครองท้องที่เพื่ออย่าให้เราเดือดร้อนลำบากอย่างหนึ่งอย่างใด ถ้าเราต้องการอันใดให้
เขาทำให้อะไรให้บอก ถึงสถานเมืองนิงมีข้าราชการกรมเมืองคน ๑ มาคอยรับ เขาให้
ข้าราชการในกรมตำรวจ (ท่านองคมนตรี) คน ๑ มาอยู่ด้วย สำหรับเราใช้ เขาไม่ได้รับ
หรือทราบทางราชการ แต่รับอย่างดี และให้สะดวกแก่เราเป็นอย่างที่สุดที่จะทำได้ (เขา
พบทูตฝรั่งเศสหรือภรรยาควรบอกเขาได้ ว่าพอออกไปว่าได้รับความเอื้อเฟื้อของรัฐบาล
ฝรั่งเศสมาก) เราไปคุยที่แห่งใดตามคุณบ้างก็ไปเรียกหรือบอกกล่าว ท่านเจ้าพนักงานและ
ผู้จัดการทนน ๆ ก็มาพาดูหรือมาต้อนรับทุกแห่งไป

วันที่ ๑๗ นน กลางคืนไปดูหนังฉายอย่างพูดได้ มันทำดีเหลือเกิน เชื่อได้ว่าต่อไป
หนังเงียบเช่นเราเคยดูเป็นแจ่มแน่

วันที่ ๑๘ ไปเที่ยวเมืองคานด์ข้างเหนือเมืองนิง ได้เห็นพวกฝรั่งผู้หญิงเล่นนาชาย
ทะเลอย่างมี ในหนังฉายเต็มที อาหารที่กินกลางวันก็ดี ในอาวตั้นสนต่าบลจวงทำจริง
ต้องขอมว่าดี มีมือเอื้อได้

วันที่ ๒๐ ไปเที่ยวมอนติคาโดดูในบ่อนที่ชนชิลิอเอง แล้วไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน
กับอ่างแถวเตียงปลาต่าง ๆ ที่มอริโค

เดี๋ยวนี้จะออกจากเมืองนิงไปปารีสวันที่ ๒๐ และจะไปรถยนต์ เดี่ยวทาง ๔ วันถึง
แต่เมื่อไปมอนติคาโดวันนั้น ไปรถยนต์เบ็ดหลังคา เพราะจะไปทางเขาสูงซึ่งดูวิวงาม หญิง
พิลยแต่งเครื่องแต่งตัวบางไป (ทั้งได้บอกกำชับแล้ว) พอถึงกลางวันที่มอนติคาโดก็เกิด
อาการหนาวสะท้านแล้วอาเจียรต้องกลับมาก่อน มาถึงโฮเตลอาเจียรรถตัวร้อนปรอท ๓๐๐
หาหมอมาดู (เหมือนหมอบัว) หมอตรวจแล้วบอกว่าเป็นจับหนาวและสะท้อนถึงตับด้วย
ยังไม่ควรจะให้เดินทาง จึงได้ตกลงงการที่จะไปปารีสด้วยรถยนต์ และเลือนกำหนดเป็น
วันที่ ๒๓ (พรุ่งนี้) จึงจะออกจากเมืองนิงไปปารีสด้วยรถไฟ

เขาวนหนอยงพลยคอยสละบายชนแลว เห็นพอจะเดิรทางไปไดไมขัดของ
หวังใจวาจะเป็นสขชะบายคอยชวยกันทงบ้าน พอมีความระลิกถึงทงน
ตงแต่ถึงยุโรปจนวณนยังมีใครจะไดชอหาอันใด เพราะเทยวเดิรดูรานรวงมันมีมาก
มายแลดูพวตาไปหมด ทงเขาวาสูทปารสไมได จึงระงับเรองชอหาของผวกไว
อากาศทเมืองนิต กลางวันเทำหน้าหนาวในกรุงเทพฯ กลางคนหนาวจัดชนตองได
โอเวดโกัด

ดํ ๖๖ ๖๖๖๖๖๖๖๖

เมืองนิต

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

การที่จะเขียนหนังสือถึงบ้าน เล่าให้ฟังว่า ได้ไปไหน ๆ บ้างออกจะยากในเรื่อง
พรรณนาให้เข้าใจว่าที่ ๆ ไปนั้นแห่งไหนเป็นอย่างไร ยังลำบากกว่าอื่นที่เวลามีใครมี
กลางวันก็ไปเที่ยวตลอดวัน กลางคืนก็นอนด้วยเห็นจเห็นอย มาพบสิ่งซึ่งจะ
แก้ไขความขัดข้องในเรื่องเล่าการที่เที่ยวให้คนอยู่บ้านฟังได้อย่างหนึ่ง ด้วยไปถึงไหนมันมี
ไปสกาครูปดำบลนชายแทบทุกแห่ง จึงลตงชออย่างทเยบเป็นเล่มส่งมาให้ดูกัน และจะส่ง
ต่อไปตามระยะทางที่ไป

อนึ่ง มามกจเกิดชนอย่างหนึ่ง ปรากฎตงแต่ถึงเมืองเยนว คาทเขาว่าเราเป็นเจ้า
(และทำนองจะเห็นว่าควิตชชอยู่บ้าง ไม้่งม่งามอย่างชาวป่า) ถูกชอถ่ายรูปแลลงชชใน
สมุดสำหรับผู้นับนตาศักตมาททุกแห่งที่ไปพัก คือที่ไฮเตลมารามาเมืองเยนวแห่ง ๑ ที่ไฮเตล
แอดแลนติกเมืองนิตแห่ง ๑ เมื่อไปกินกลางวันทคาศิโนปามปีค ระวังเมืองนิตกับเมือง
คานแห่ง ๑ พอเห็นได้ท เมื่ออนุญาตให้ถ่าย ได้ชอให้เขาพิมพ์ฉบับฮาไหลให้ด้วย ได้ส่ง
รูปถ่ายทเมืองเยนวมาก่อนแลว คราวนส่งรูปที่ถ่ายชก ๒ แห่ง มาให้ดูด้วย

ชอให้บอกกันวาพอคดตง

ดํ ๖๖ ๖๖๖๖๖๖๖๖

(๓)

สถานทูตสยาม กรุงปารีส

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

พอออกจากเมืองนิชเมตเยนวันที่ ๒๒ รถไฟแล่นมาคนยั้งรุ่ง ถึงกรุงปารีสวันที่ ๒๓ เวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา มีคนไปรับที่สถานมากอยู่ คือกระทรวงการต่างประเทศตั้งข้าราชการเป็นผู้แทนไปรับคนหนึ่ง นอกจากนั้นมองดีเอบีลา^(๑) หม่อมลัทธินกับบัว^(๒) แอดมิราลทอมสัน^(๓) ทังคริว (เมียตุสาวชนกว่าเมืออยู่บางกอก) พวกสถานทูต ตั้งแต่ราชทูตตลอดจนข้าราชการฝรั่งไทย ชนรถตรงมาสถานทูตซึ่งเป็นที่พักเวลาอยู่ปารีส เมืออยู่เมืองนิชได้แดดและแสงตลอดเวลา จนวันหลังมีฝน ที่ปารีสยังไม่หมดฝน เขาว่าตกเรื่อยมาสักเดือนหนึ่งแล้ว แต่เป็นฝนอย่างฝรั่งพอไปไหนไปไหนได้ พอ निकกลางวันแล้วจึงไปเที่ยวชอของเครื่องแต่งตัวทงบกพร่อง คือหมวกทอปแฮดเป็นต้น และไปตัดเสื้อกางเกง เสื้อเชิตสำหรับใช้ในยุโรป แล้วจะไปกินน้าที่ร้านหรือนั่งหนึ่ง เพื่อจะทดลองขนมซึ่งมาตามของรฆมาว่าเธอทำสุไคมน ของชาติจริง เวลาคาคันเนอร์ที่สถานทูตแล้วไม่ได้ไปไหน แต่มีพวกหนึ่งลอปพิให้ช่างมาชอถ่ายรูป ทังในเวลากลางคืนเมือกินอาหารแล้ว

ตั้งแต่มาดัง มีคนมาหา เขญูเรื่อย วันนิกเห็นจะมีอีก ส่วนรัฐบาลนั้นกระทรวงต่างประเทศส่งคนให้มาอยู่ด้วยคนหนึ่งตลอดเวลาที่เราอยู่ปารีส

อาการหญิงพิลย^(๔) ส่วนที่เป็นไข้หวัดหายพอมาได้ แต่ยังมีอาการบวมและเจ็บที่ในคอ หมอตรวจว่าไม่สำคัญอันใด แต่ยังคงรักษาอยู่กับท ได้หาหมอปาริสกับนางพยาบาลมาอยู่ เขาว่าอีกสัก ๒-๓ วันก็พอไปไหนไปได้

คิดถึงทุกคน กำหนดพอจะไปลอนดอนราววันที่ ๑๐ มิถุนายน

ถึง ๒๖ พฤษภาคม

วันที่ ๑๓ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

เมื่อพ่ออยู่ปารีสได้ถ่ายรูปอย่างสมัยใหม่ ดูแปลกดี คิดอยากจะส่งเข้าไปบ้านสัก
รูป ๑ ให้ครอบครัวดู และรู้ว่าพ่อมายุโรปแก่หรือหนุ่ม อ้วนหรือผอม ผิดกับอยู่บ้านอย่างไร
บ้าง แต่ขัดข้องในการที่จะส่งไป ด้วยรูปขนาดใหญ่เกินไปจะเอาเข้าซองเข้าหีบ กลัวจะไป
หักหรือเลยจะไปหายเสีย จึงเอามาลอนดอนด้วย พบมีเคเตอร์ดอเมอร์ ราชทูตอังกฤษ
จะกลับไปกรุงเทพฯ รับจะพาของอย่างใดซึ่งพ่อจะฝากไปส่งให้ถึงบ้าน จึงถือโอกาสฝาก
รูปนั้นมากับหนังสือพิมพ์ฉบับ ๑ ในลอนดอนซึ่งเขากล่าวถึงพ่อ และมีชื่อเรออยู่ในนั้นด้วย
(แต่เสียใจที่เขาตะเปล(๕) ผิดไปหน่อย)

รูปสมัยใหม่นั้นผิดกับรูปสมัยเก่าโดยอธิบายดังนี้ คือเขาว่าคนเราสำคัญอยู่ที่หน้า
การถ่ายรูปให้ชัดทั้งตัว หรือให้เครื่องแต่งตัวชัดเจน เหมือนเอาของขึ้นที่ไม่สำคัญไปแข่ง
ทำให้คนสังเกตเห็นสำคัญน้อยไป เขาจึงถ่ายแต่วงหน้า นอกจากนั้น แม้จนผมหรือตัว
ปลดอยใหม่อยู่เป็นเครื่องประกอบ พ่อไม่ให้เสียรูปมนุษย์เท่านั้น อธิบายของเขาเป็นอย่างไร
มาน จะเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยก็ตาม แต่เมื่อได้มาแล้วคงดูใครเห็นก็ชมว่าเขาน่า
ดูจริง รูปนั้นเมื่อดูกันแล้วที่บ้านขอให้ส่งไปที่หอสมุดฯ ให้ตัดไว้ให้พวกรวบรวมกันศึกษา
ดูด้วย

การที่พ่อมาเที่ยว เสร็จตอนประเทศฝรั่งเศสไปตอนหนึ่ง ตอนนั้นพบว่าพ่อเอาตัวรอด
ได้ ทั้งพวกในรัฐบาล พวกผู้ดี (ซึ่งกรรยาราชทูตฝรั่งเศสเขาบอกมา) และพวก
นักปราชญ์ พวกนี้เอาเพื่อเชื่อเชื่องมาก จนรับไม่ไหว เวลาเมื่ออยู่ปารีส ๑๗ วัน เรียกว่า
ว่างไม่ได้ มีกิจในโปรแกรมวันละ ๔ อย่างเป็นอย่างน้อย คือตอนเข้าไปดูสถานที่อย่างใด
อย่างหนึ่ง กลางวันเขามักเชิญไปเลี้ยงกลางวัน กินกลางวันแล้ว (เด็กนอนกลางวัน
และไม่มีเวลาพัก) ไปเที่ยวดูอะไรอีก เวลาค่ำ เชิญผู้ที่เขาเชิญมาเลี้ยงตอบแทน เพราะ
ห้องกินเขากลับสถานทูตเล็ก ต้องแบ่งเชิญได้เสมอวันละ ๖ คนเป็นอย่างมาก ถ้าวันไหนจะ
ไปดูละคอนก็ไม่เชิญใครมาเลี้ยง (แต่ถ้าไปดูเพียง ๓ คน) โดยปกติรอดตัวที่มักจะได้นอน
หัวค่ำและหลับสนิท จึงทนเหนื่อยได้ แต่ดูเหมือนจะได้ดูสิ่งซึ่งควรดู และพบบุคคลซึ่งควร

พบทอง เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน เป็นวันเฉลิมของพระเจ้ายอร์จ พ่อไปที่สถานทูตอังกฤษ
 ในกรุงปารีส บอกตลอดคืน เอกอัครราชทูตอังกฤษ ว่าเมื่อพ่ออยู่กรุงเทพฯ เคยไปถวาย
 พระพรพระเจ้ายอร์จ^(๖) ในวันเฉลิมที่สถานทูตอังกฤษเป็นนิจ บินมาอยู่ปารีสจึงมาหาเขา
 ขอให้ช่วยส่งคำถวายพระพรของพ่อไปถวาย และกราบทูลให้ทรงทราบว่า พ่อมีความยินดี
 ที่จะได้ออกไปเผด็จศึกตัวเองในเร็ว ๆ นี้ พ่อวันรุ่งขึ้นก็ได้รับโทรเลขจากสถานทูตของ
 เรชาติลอนดอน ว่ากรมวังมาบอกพระเจ้ายอร์จกับสมเด็จพระราชินีมีพระราชประสงค์จะ
 เลียงพระราชทานพอกับเจ้าหญิงทั้งสองทวงเบอริกกิงแฮม ณ วันศุกร์ที่ ๑๓ มิถุนายน พ่อจะ
 รับเชิญได้หรือไม่ ได้โทรเลขตอบรับ จะไปเผด็จศึกตามกำหนดพระราชประสงค์ เมื่อเขียน
 จดหมายยังอยู่อีก ๒ วันจะถึงกำหนด จึงยังเล่าเรื่องไปเผด็จศึกไม่ได้ แต่ประธานาธิบดีฝรั่งเศส
 นั้นรับรองเชื้อเพลิงดีมาก เจ้าหญิงทั้งสอง^(๗) ก็ได้ไปหาด้วย แต่เจ้าหญิงทั้งสองนั้นเมื่อย
 ปารีสเห็นแต่พวกทำเครื่องแต่งตัวมาห้อมล้อมทั้งกลางวันกลางคืนตลอดเวลาที่อยู่ในปารีส
 แต่ช่างทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่ปารีสมีคนคัดสรรชชอบกล เครื่องแต่งตัวที่เจ้าหญิงทั้งสอง
 ทำมา มาถึงเมืองอังกฤษ ใครเห็นก็ชม จนถึงชมในหนังสือพิมพ์ว่าแต่งตัวงาม

ตั้งแต่พ่อกลับเมืองลอนดอนได้ ๓ วันเข้าต้น มิถุนายนในกร ๒ อย่าง คือมีผู้
 มาหาอย่างหนึ่ง ใคร ๆ ตั้งแต่ทูตของตน^(๘) ที่เคยรู้จักกับพ่อแต่เก่าก่อนพากันมาหาทงนนั้น ที่
 มาขอลงวันเชิญไปเลี้ยงหลายราย อีกอย่างหนึ่งนั้นพวกหนังสือพิมพ์มาขอเผ้าและขอถ่ายรูป
 ไม่รู้ชนสุด จะบอกบอกยาก กัดของยอมให้เผ้า แต่สังเกตดูเขาไปลงพิมพ์ก็เรียบร้อย
 นอกจากนั้นยังมีพวกช่างถ่ายรูปบ้างใหญ่ ๆ เชิญไปถ่ายรูปให้หนังสือพิมพ์อีก ได้บอกเที่ยว
 ทั่วสถานต่าง ๆ บ้าง แต่การเที่ยวทงนนั้นไม่มีใครจะไป ทั้งที่ปารีสและที่ลอนดอน เพราะ
 หนาวเกินไปไม่ได้ ได้แะดูแห่งหนึ่งสองแห่งในลอนดอน ราคาของแพงขึ้นกว่าแต่ก่อน
 มาก ออกจะพอใจ ราคาเดี่ยวนั้นปารีสถูกกว่า แต่คิดดูก็ไปอย่างหนึ่ง จะไม่สู้มีเงิน
 เรื่องรถของเลนิน

10/03/2565

หญิงพลายนนหลายเจบเป็นปกติแล้ว อากาศทั้งที่ปารีสและลอนดอนไม่สู้หนาวเท่าใด
 นัก ในห้องที่อยู่ในสถานทูต ปรอดอยู่ในระวาง ๗๒ ลงมาจน ๖๘ พ่อคิดว่าจะอยู่ใน

ประเทศอังกฤษในวันที่ ๓ กรกฎาคม จะข้ามไปประเทศเบลเยียมแล้วไปฮอลแลนด์ กำหนด
 ถึงเดนมาร์กวันที่ ๑๒ กรกฎาคม โดยเห็นว่าที่เดนมาร์กนั้นพระเจ้าแผ่นดินจะรับเป็นแขกใน
 ราชวงศ์ ให้อยู่ในวังด้วยกัน ที่ประเทศเบลเยียมและฮอลแลนด์ก็จะได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินทั้ง
 สองแห่ง ยังมีแปลกออกไป ได้รับจดหมายจากคาร์ลคาร์ล(๕) ว่ากงสุลของเราได้ทราบ
 จากราชเลขาธิการของพระเจ้าแผ่นดินว่า พ่อจะไปเฝ้าที่กรุงสตอกโฮล์มด้วย (ซึ่งที่จริงไม่ได้
 ไปได้แต่เดิม เห็นจะเป็นมิสเตอร์กรุต ซึ่งเป็นกงสุลเยเนอรัลกรุงเทพฯ บอกไปเพื่หตุ
 อย่างไรอย่างหนึ่ง) พ่อตอบคาร์ลคาร์ลไปให้สับดูให้แน่ ถ้าเป็นแต่เขาถามว่าจะไปถึง
 กรุงสตอกโฮล์มหรือไม่ ก็ให้ตอบเขาว่าไม่ไป แต่ถ้าได้ความว่าพระเจ้าแผ่นดินเตรียมที่จะ
 รับ ก็จะต้องไปถึงกรุงสตอกโฮล์มด้วย มิสเตอร์บรอดทที่เคยเป็นทูตอเมริกันอยู่ในกรุงเทพฯ
 เดียวกันเป็นทูตอยู่ที่ฟินแลนด์ ได้พบพระยาวิชิตวงศ์ฯ(๑๐) ที่ปารีส บอกว่าจะมาหาพ่อที่
 เดนมาร์ก แต่ดอกเตอร์แซย์(๑๑) นั้นเกรงจะคลาดกัน ด้วยยังไม่รู้ว่าเขาจะข้ามมาเมื่อใด
 เมื่อพ่ออยู่ปารีส ชายชาว(๑๒) ได้มาอยู่ด้วยตลอดเวลา ครั้นมาถึงลอนดอน ชายนิพัทธ์(๑๓)
 มาอยู่ด้วย ๒ วัน ก็กลับไปไถ่หนังสือ (พระองค์ชายจุมภฏ(๑๔) กับพระองค์หนู(๑๕) พ่อก็
 ยังไม่ได้พบ ด้วยกำลังไถ่หนังสือทั้งสององค์)

หวังว่าที่บ้านจะมีความสุขสบายอยู่ด้วยกัน ขอช่วยบอกหญิงเหล็ก(๑๖) และหญิง
 ไสพศ(๑๗) ว่ามาถึงลอนดอนได้ดูหนังพูดเรื่องราวของกฤษและออปปราเรื่องดาวเครือฟ้า มัน
 เล่นดีเหลือเกินทั้งสองอย่าง เวลาดูได้บันทึกถึง

ขอฝากความรำลึกถึงเธอ และผู้อื่นๆ ในครอบครัวทั้งหมด ยายแม่ว(๑๘) มีจดหมาย
 มา ได้รับแล้วที่ลอนดอน แต่จดหมายมีมาจากบ้านคราวแรกยังหาย ได้รับแต่คราวที่ ๒

ด.จ. ๒๖ กษ. พ. กษ.

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

พ่อได้เขียนหนังสือฝากมิสเตอร์คอตเมอร์ราชทูตอังกฤษไปฉบับหนึ่งหวังใจว่าจะได้
 รีบแล้วเมื่อหนังสือไปถึง จะเขียนเล่าความต่อไปถึงไปเฝ้าพระเจ้ายอร์จ เมื่อวันที่ ๑๓ ที่
 วังเบอกกิงแฮม ทงพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสีรับโดยวางพระอภัยาคัยสนิธสนมเป็นกันเอง
 ต่มาอีก โตะที่ประทานเลี้ยงนมแต่พระเจ้าแผ่นดินพระมเหสีกับพ่อและหญิงพูน^(๑๕) หญิง
 พลัย รวม ๕ ด้วยกันเท่านั้น พระอภัยาคัยพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าจะเปรียบกับไทยเราที่พ่อรู้จัก
 ลูกชายสมเด็จพระราชปิตุลา^(๒๐) กว่าใคร ๆ อื่น พระมเหสีก็ตรัสปราศรัยอย่างเป็นฐาน
 กันเอง คือออกจะทรงพระเมตตาเจ้าหญิงทั้งสองคน หญิงพลัยถึงเผลอตวัดจูบเพคะกับ
 พระมเหสี ตลอดเวลาที่เฝ้าอยู่สักชั่วโมงหนึ่ง ไม่มีเวลามินตงอย่างใดเลย เมื่อจะทูลลา
 มา พระมเหสีหม่อมราชวงศ์ตวลองคชของหญิงพูนและหญิงพลัยประทานเองทั้งสองคน พ่อ
 ได้ประทานพระรูปทงสองพระองค์ ขาขรตกลบออกมาจากวงถึงมีคนคอยมุงดูหน้าวง เครื่อง
 เพชรพลอยอย่างไทยที่เอามาให้เจ้าหญิงสองคนแต่งออกจะเป็นงานเป็นการดีมาก แต่งที่
 ไหนักมีคนชม เมื่อดานพระมเหสีถึงทรงจบตอง ชมว่าของแบบไทยงามดี

มาอยู่ลอนดอนได้พบปะผู้ซึ่งคุ้นเคยกันมาแต่ก่อนนับไม่ถ้วน มีคนมาหาไม่ขาด
 และมีการเชื่อเชิญมากจนทุกที เห็นจะไม่มีเวลาผอนพัก ถ้าจะเห็นอยเหมือนเมืออยู่ปารีส
 เมื่อดานพระเจ้าแผ่นดินตรัสชวนให้ไปตักพาอาหารที่กำลังมีอยู่ในลอนดอน พ่อค่านายพล
 ผู้จัดการกำลังการตเชิญมาให้ไปตักในบ็อกหลวง ฝ่ายอธิบดีกรมมากส่งใบเชิญมาให้ไปตักแข่งมา
 ที่แอสซอตในบ็อกหลวง จะได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินกับพระมเหสีอีกครั้ง ๑ เมือคนนมคเตอร์
 วอตเตอร์ได้เชิญไปเลี้ยงกลางวัน วันนั้น เซอร์ เรฟ แปะเซ็ค ราชทูตอังกฤษอีกคนหนึ่งเชิญ
 ไปเลี้ยง แล้วจะพาไปตักนักกอล์ฟคนสำคัญตแข่งขัน ฟรังนกลางวันเซอร์มอริส เดอบนเสน
 ซึ่งเป็นทูตอังกฤษแต่เมือ ร.ศ. ๑๑๕ เชิญไปเลี้ยงกลางวัน มีเรื่องพ่อสลดตโตกอยู่เรื่อง
 เดียวแต่จะไม่ได้พบมิสเตอร์แปเตอร์สัน^(๒๐) ครุเดิมของพ่อ แก่ออยู่ห่างลอนดอนทางรถไฟ
 ๓ ชั่วโมง พ่อก็จะอดสำหไปหา แต่เมือให้สถานทูตตามไป ได้รับตอบจากสมภารผู้เป็น
 หลานและเป็นผู้เลี้ยงแกอยู่ย่น บอกมาว่า แกกำลังป่วยหนักด้วยเป็นโรคชรา มักเป็นลม

แน่นอนไป สดกมเวลาเคลือบเคลิม เมื่อทราบข่าวว่าพ่อมาถึง ก็ไม่กล้าบอกให้แกทราบ ด้วยเกรงว่าเมื่อเกิดความยินดีเฮกไซส์(๒๒) ขึ้นจะเสียดใจ การเป็นดังนี้ จึงเป็นแต่ได้ส่งเงินไป ๑๐ ปอนด์ ขอให้ใช้จ่ายในการช่วยปฏิบัติแก่ตามที่ทำได้

หวังใจว่าที่บ้านจะมีความสุขสบายดีด้วยกันทั้งนั้น เจ้าชายน้องของธัญญลักษณ์(๒๓) บอกว่าได้รับโทรเลขจากกรมพระกำแพงเพชรฯ(๒๔) ว่าแม่ตาย เธอยังสงสัยว่าจะเป็นหม่อมคนไหนของกรมหลวงอดิศรฯ(๒๕) และหวังใจว่าจะไม่ใช่หม่อมเข้ม พ่อก็ออกจะตกใจด้วย ถ้าเป็นหม่อมเข้มแล้วขอให้แสดงความอาลัยของพ่อแก่ธัญญลักษณ์ หญิงนิ๊ด(๒๖) กับทั้งหญิงรัต(๒๗) หญิงปวี(๒๘) ด้วย

ถึง ๓๖ กรกฎาคม

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

พ่อกับแม่จะออกจากลอนดอนไปประเทศเบลเยียม จึงเขียนจดหมายฉบับนี้บอก รายงานเวลาอยู่ลอนดอนต่อจดหมายฉบับก่อน ซึ่งได้เล่าเรื่องการเดินทางมาถึงเข้าเฝ้า พระเจ้าจอร์จกับพระมเหสี เมื่อวันที่ศุกร์ ที่ ๑๓ มิถุนายน

ในวันที่ ๑๓ นั้น เมื่อกลับจากเฝ้าแล้ว เวลาบ่ายไปดูพิพิธภัณฑ์สถานวิกตอเรีย-อัลเบิร์ต เป็นที่ไวของต่าง ๆ ซึ่งทำด้วยฝีมือช่างโบราณ คำมีสเตอร์ วอตเตอโล ราซทูตอังกฤษในกรุงเทพฯ คนก่อนกับภรรยา เชิญไปเลี้ยงหทัยในตึกยูนิเวอร์ซิตีคลับ

วันเสาร์ที่ ๑๔ เซอร์ เรลฟ แพ็คติ ซึ่งเคยเป็นราชทูตอังกฤษในเมืองไทยกับภริยา เชิญไปเลี้ยงกลางวันที่บ้าน อยู่นอกเมืองลอนดอน แล้วพาไปดูตึกบอลฟแห่งชั้น ระวังามิตเรล (อังกฤษ) กับซีเกส (อเมริกัน) ที่สนามเรนต้ออดบัน ถ้าไปดูพวกทหารแสดง การฝึกหัดที่อัลมเบีย์ (พระเจ้าจอร์จสั่งให้เชิญไป เล่นงูในบ่อนหลวง)

วันอาทิตย์ ที่ ๑๕ เซอร์ มอริส เดอบุนเดน (ซึ่งเคยเป็นอุปทูตอังกฤษในกรุงเทพฯ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๕) และต่อมาได้ตำแหน่งใหญ่ยิ่งขึ้นโดยลำดับ ถึงเป็นเอกอัครราชทูตอังกฤษอยู่ที่กรุงเทพฯ เวลาเมื่อเกิดสงคราม) เขียวไปเที่ยงกลางวัน บ่ายไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ แต่คนแน่นด้วยประจวบวันแบงก์ฮอลิเดย์ (๒๕) ไม่ได้คึกคักดังตลอดสวน ซากลับให้ขับรถเที่ยวชมเมืองลอนดอน ได้ตลอดแม่น้ำเทมส์ทางอุโมงค์ ที่หม่อมราชวงศ์ (๓๐) กล่าวถึง แล้วแวะดูวัดเซนต์ปอลส์

วันจันทร์ ที่ ๑๖ มีศเตอรั่มลัคมีนายห้างบอร์นีโอในกรุงเทพฯ เขียวไปเที่ยงกลางวัน แล้วพาขบวนรถยนต์รับจ้างอย่าง ๒ ขบวน บนหลังคารถเที่ยวดูลอนดอนตามตำรา ซึ่งเขาได้รับไว้แต่เมื่อก่อนไปจากกรุงเทพฯ เที่ยวอยู่ ๒ ชั่วโมงจึงกลับ เวลาค่ำ รอยัลโอเปร่าฟิสิกัลไซไซเอตี้ (สโมสรภุมิศาสตร์) ซึ่งพอเป็นสมาชิกก็ติดมัสกั๊ด เขียวไปฟังปาฐกถา

อังคาร ที่ ๑๗ เขาเที่ยวห้าง บ่ายไปดูออฟฟิศหนังสือพิมพ์ บันช คำหญิงพร (๓๐) มาถึง

วันพุธ ที่ ๑๘ ไปดูไซแอนส์มิวเซียม (วิทยาศาสตร์) แล้ววัดเวตมินสเตอร์แอบเบย์ บ่ายไปพบมีสเตอร์เฮนเดอตัน เล่นนาบตีกระหว่องการต่างประเทศ ที่เฮาส์ออฟพาลิเมนต์

วันพฤหัสบดี ที่ ๑๙ ไปดูแข่งม้าที่เฮตคอต ดูนพดัมพลาและนั่งโต๊ะเสวยกลางวันกับพระเจ้ายอร์จ พระมเหสี วันนั้นได้พบรู้จักกับเจ้านายหลายพระองค์ คือพระเจ้าแผ่นดินไปตุเกศ (๓๒) พระเจ้าแผ่นดินกรีซ (๓๓) ปรีนซ์ออฟเวลส์ (๓๔) ดยุกออฟกลอสเตอร์ (๓๕) ปรีนซ์ยอร์จ (๓๖) ปรีนซ์เฮนรี (กับสามี) (๓๗) ดยุกออฟคอนนอต (๓๘) ปรีนซ์ฮาเรอออฟคอนนอต (๓๙) กับพระชายา

วันศุกร์ ที่ ๒๐ ไปดูคลังรูปภาพสำหรับพระนคร แนชชั่นแนลแกลลอรี่ กลางวันเลี้ยงตบพวกที่ได้อเชิญเราไปเลี้ยง

วันเสาร์ ที่ ๒๑ เป็นวันเกิด ตั้งใจจะปิดไม่ให้ใครทรมู ได้รับโทรเลขจากกรุงเทพฯ และประเทศอื่น ๆ หลายฉบับ เลย์รกันันในสถานทูต ไปดูเวตมินสเตอร์แอบเบย์อีกครึ่งหนึ่ง (ครึ่งก่อนติดเขากาลังมพิธ ครึ่งนี้ไปดูทิว) ดูน้อม (เตาเวอ) ของลอนดอน บ่ายไปดูละครคอนฟูตเรื่อง "สุตทาง" เซอร์ นิสเฮนส์ แล้วเขาเขียวไปดูลูกเสือกองของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม พวกกรรมการมารู้กับลูกเสือสัก ๑๕๐ คน (๔๐)

วันอาทิตย์ ที่ ๒๒ เซอร์ เรลฟ เวนี่ พาไปหา มารดา อยู่หมักกิ่ง ยัมชาย ทาง
 รถไฟ ชั่วโมงครึ่ง มีคซิส เวนี่ กับ พ่อ ได้คุ้นเคยกันแต่เมื่อมาตรวจก่อน ด้วยสำรับราชการ
 อยู่ในสถานทูตสยาม สามถึงแก่กรรมแล้ว ตัวมีคซิส เวนี่ เดียวอายุได้ ๘๒ ปี ทพพลภาพ
 มาหาไม่ได้ พ่อจึงได้ไปหา กินข้าวกลางวันที่บ้านนั้นแล้วกลับมา เวลาค่ำเต็มมากจะเรต-
 เครวีลซึ่งเคยไปรู้จักกันที่กรุงเทพฯ เชิญไปเลี้ยงที่บ้านอยู่ตำบลดอกลง ห่างลอนดอนระยะ
 ทางรถยนต์ชั่วโมง ๓ แก่เชิญพวกผู้ลากมากดีแต่เสนาบดีเก่ามาให้พบหลายคน

วันจันทร์ ที่ ๒๓ บ่ายไปสถานปาลิเมนต์ ได้ไปสนทนากับมีคเตอร์ บอลวิน อัคร
 มหาเสนาบดีคนเก่า แด เซอร์ ฮอสติน เขมเบอเลี่ยน เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ
 คนเก่า แล้วไปดูพวกคอมมัน(๔๐)กำลังประชุม เสร็จแล้วไปสนทนากับมีคเตอร์ แรมเซ
 แมคดอนัลด์ อัครมหาเสนาบดี เวลาค่ำสโมสรภูมิศาสตร์เชิญไปเป็นหัวหน้าแขกในการเลี้ยง
 งานประจำปี ตัดตราแลมีสปีช พ่อถูกเชิญให้สปีช(๔๕)ด้วย

วันอังคาร ที่ ๒๔ เข้าไปดูจิ้งแก้ว กลางวันเชิญปลัดทูตตลอดประจำการกับพวก
 ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศที่ใดเป็นธุระเอื้อเฟื้อมาเลี้ยงตอบแทน ทจริง การที่มา
 ครวญอาศัยกระทรวงการต่างประเทศเขาเอื้อเฟื้อมาก จะต้องการอันใด หรืออยากจะพบ
 ใคร เขาเป็นธุระให้ตั้งประสงค์ทุกอย่าง เวลาบ่ายไปดูสถานรอสอินสติจูด ที่จัดการตรวจ
 และระงับโรคไข้มาลาเรีย แล้วเซอร์ เรลฟ แพลซิด ชวนไปตักกอล์ฟที่บ้าน และเชิญให้
 อยู่นอกอาหารเย็นแล้วจึงกลับมา เมื่อไปตักกอล์ฟวันนั้น ไปพบผู้เขยวชาญตักกอล์ฟคนหนึ่งชื่อ
 คอมสตัน เลดี แพลซิดเลยจ่ากล่าวให้รับทำไม้กอล์ฟให้พ่ออันหนึ่ง ตัวแกเลยสมัครรับทำให้
 ทหญิงพูนด้วยอีกอันหนึ่ง (หญิงพิลี่ยหมุ่นถูกหม้อห้าม ยังไปไหนไม่ได้)

วันพุธ ที่ ๒๕ เข้าไปดูบริติชมิวเซียม คือพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครของเขา
 เวลาบ่ายตลอดครุ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศแต่ก่อน ซึ่งเป็นคนมีชื่อเสียงครั้งจะ
 เกิดมหาสงครามนั้น มาหา เวลาเย็นไปสถานปาลิเมนต์อีก ไปดูเฮาต์ ฮอฟ หลอด คือที่
 ประชุมสังฆราชและผู้มียศแล้วสปีกเกอร์ผู้เป็นประธานเฮาต์ ฮอฟ หลอด เชิญไปกินน้ำชา
 ที่ศาลาเชอริรมนาเทมส์ ได้พบมีคเตอร์ บอลวิน อัครมหาเสนาบดีคนก่อน ซึ่งมากินน้ำชา

ด้วยกันอีกครึ่งหนึ่ง (มีคเตอร์บอดวินชอบสบกตองไม้ พุดกันถึงเรื่องยาสูบกตอง แก่นะ ให้สูบยาอย่างหนึ่งเรียกว่า "ลักสี่สไตร์" ซึ่งแกชอบสูบ พอรับว่าจะไปหาซื้อ ท่าน ลีบิกเกอร์^(๔๓) เลยให้คนไปซื้อมาให้พ่อหีบหนึ่ง) ได้พบมีคเตอร์เสเมอร์ซึ่งเคยเป็นราชทูต อังกฤษอยู่กรุงเทพฯ เมื่อกินน้ำจากบิลบิกเกอร์ด้วย (มีคเตอร์เสเมอร์มีจดหมายมาเชิญไป กินน้ำที่บ้าน แต่พอรับไม่ได้ ด้วยกะเวลาเต็มวันเสียหมดแล้ว) เวลาค่ำ มีคเตอร์ เซมิสัน ผู้เป็นประธานบริษัทบอร์นีโอ เชิญไปเลี้ยง

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๖ เข้าไปคุตีกสองแห่ง ซึ่งกะว่าจะเลือกเป็นสถานทูตสยามใหม่ กระทรวงการต่างประเทศมีโทรเลขสั่งทูตให้เชิญพ่อไปตรวจด้วย กับต้นออกสวอลช่างเขียน (ซึ่งได้เคยเข้าไปเขียนพระบรมรูปที่กรุงเทพฯ) เชิญไปเลี้ยง เวลาเย็นไปดูโรงพิมพ์หนังสือ พิมพ์ไทมส์

วันศุกร์ ที่ ๒๗ เต็มมากระเตร เครววิน ซึ่งเคยเชิญพ่อไปเลี้ยงเย็นที่บ้านนอกเมือง ขอเชิญไปเลี้ยงกลางวันที่บ้านในเมืองอีกครึ่งหนึ่ง แกเชิญคนสำคัญ ๆ มาให้รู้จักอีกหลายคน เวลาบ่ายสมาชิกอินเดียเชิญไปในการสโมสร สันนิบาต ที่จัดให้เป็นเกียรติยศแก่พ่อ หลอดเบเดนโปล (ผู้คิดตั้งลูกเสือ) มาหา นัดเชิญไปดูที่อำนาจการจัดลูกเสือ

วันเสาร์ ที่ ๒๘ รัฐบาลเชิญไปดูแสดงการบินที่สนามเฮนดอน นั่งดูกับเจ้านายด้วยกัน ได้รู้จักเจ้าชาย ราชอนุชาพระเจ้าแผ่นดินญี่ปุ่น กับเจ้าหญิงชายา

วันอาทิตย์ ที่ ๒๙ เข้าไปดูระเบียบการฝึกหัดลูกเสืออังกฤษที่ป่าเอปป์ปิง เขาเลี้ยงกลางวันด้วย เย็นพวกพุทธศาสนาสมาคมเชิญไปประชุมสโมสรสันนิบาต ซึ่งเขาจัดให้เป็นเกียรติยศ

วันจันทร์ที่ ๓๐ เข้าไปดูวังแฮมตันคอต กินกลางวันที่ไฮเตลกลางทาง ม่ายไปดูพระราชวังวินด์เซอร์ (พระมหะสิมรับสั่งให้จัดการรับ) แล้วไปที่โรงเรียนอิตัน ท่านไปรโวจด์แชมส์บรอน พาดูสวนซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชทาน^(๔๔) แล้วเลี้ยงน้ำชา คำนักเรียนไทยเชิญไปเลี้ยง

วันอังคาร ที่ ๓ กรกฎาคม เวลาเข้าไปดูการพิมพ์หนังสือ พิมพ์รูป มินหนังสือ อัลลัเทรติคลอนดอนนิวัล เป็นต้น ซึ่งรวมกัน ๘ อย่างในบริษัทเดียวกัน ผู้จัดการพิมพ์มา

พาดู กลางวันท่านแม่เจ้าเมืองลอนดอน ชื่อ เซอร์วิลเลียม วอเทอโล (เป็นญาติกับ
 มิคเตอวอเทอโล ราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพฯ) เชิญไปเลี้ยงที่แมนชั่นเฮาส์ คือจวนกลาง
 เดิมสำคัญว่าจะไปกินเลี้ยงกันเงียบ ๆ ต่อไปถึงจึงรู้ว่าแกจัดออกจะเป็นการเซื่อง ๆ เชิญคน
 ถึง ๓๐ ตั้งเครื่องทองกลางโต๊ะ ตัวท่านหลอดแม่เองถึงได้ส่งวาลเพอร์ เมื่อกินแล้วแก
 ชวนดื่มถวายพระพรพระเจ้ายอรัชตามธรรมเนียมเมือง แล้วชวนดื่มถวายพระพรพระเจ้า
 อยู่หัวของเรา^(๔๕) อีกครั้งหนึ่ง (เหมือนเมื่อมีการเลี้ยงที่สโมสรภูมิศาสตร์) แล้วลบให้
 พรพอกับเจ้าหญิง^(๔๖) พ่อต้องลุกขึ้นสับรตบ กลับจากแมนชั่นเฮาส์แล้วไปตูกิลฮอล
 คือศาลารัฐบาลสำหรับเมืองลอนดอน เวลาเย็นเขาเชิญไปตูกิลฮอล สโมสรพิมพ์เคล็ดลากราฟ
 ตูกิลฮอล ๒ แห่งวันน ถูกขอถ่ายรูปทั้ง ๒ แห่ง

อนึ่ง ตั้งแต่พอมมาถึง เสรเวลาเลอคลับ แปลว่า สโมสรสำหรับคนเดินทาง ซึ่งพวก
 ผู้เป็นสมาชิกโดยมาก เขาเชิญพ่อเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ตลอดเวลาที่อยู๋เมืองอังกฤษ
 จะไปกินอยู่เล่นทั่วทุกฉบับนั้นเมื่อใดก็ได้ พ่อยังไม่โอกาสที่จะได้ไป คำว่านั้นจึงจะไปกินเย็น
 ที่เตรเวลเลอคลับ เชิญทูตของเรา^(๔๖) และผู้อื่นไปเลี้ยงตอบแทน

พรุ่งนี้กำหนดจะออกจากลอนดอนเวลา ๑๑ นาฬิกา ขึ้นรถไฟไปลงเรือที่ ไคเวอ์
 ข้ามช่องอังกฤษไปชนบทที่กาลส์ อย่างเมื่อขามา แล้วขึ้นรถไฟจากนั้นไปกรุงบรัสเซล

ตอนที่ ๖ บทที่ ๗

กรุงบรัสเซล

วันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

(ขอโทษ เขียนเองด้วยเดินดินสอ เพราะนายสมบุญ^(๔๗) ตีถูกระ กำดั่งเก็บของ
 ลงที่บ่วนอยู่ ด้วยจะไปจากกรุงบรัสเซลในวันนั้น)

วันนี้จะออกจากกรุงบรัสเซลไปประเทศฮอลแลนด์ จึงเขียนจดหมายฉบับนี้ เพื่อเจ้า
 เรือที่ไคมาประเทศเบลเยียมต่อเรือระยะทางอีกตอน ๓

ออกจากลอนดอนเมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม มาข้ามทะเลช่องอังกฤษที่เมืองโดเวอ
 มาเมืองกาแลส์ (ทะเลเรียบไม่มีคลื่นที่เดียว) แล้วขึ้นรถไฟมาถึงกรุงบรัสเซลในวันเดียว
 ก็นั้น เวลาบ่าย ๑๘.๓๐ พระยาราชวงศ์ฯ มาคอยรับอยู่ ส่วนรัฐบาลก็เอามาตั้ง
 แต่จะเข้าแดนเบลเคียม มาพักอยู่ที่โฮเตลแอสตอเรีย เวลาที่พระเจ้าแผ่นดิน(๕๘)เสด็จ
 ประพาสสวีเดนนั้นไม่ได้เสด็จอยู่ เหตุด้วยบนครบ ๑๐๐ ปีตั้งแต่ประเทศเบลเคียมได้
 เป็นอิสระ มีงานฉลองมาต่อนหนึ่งแล้ว และยังมีงานอีกต่อนหนึ่ง เวลาว่างงานฉลอง
 พระเจ้าแผ่นดินจึงเสด็จไปพักบำรุงพระกำลัง (เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศแนะนำให้พ่อ
 มีโทรเลขไปถวายความเคารพ มีพระราชโทรเลขตอบมาถึงพ่อทรงแสดงความยินดีและ
 เสียหายที่ไม่ได้พบพอกับเจ้าหญิง) ในงานฉลองร้อยปี เขามีเอกสิทธิ์เป็นการใหญ่
 ทั้งที่กรุงบรัสเซล มีเมืองอันตเวปแลต์เมืองเดียว เรามาเหมาะแก่เวลา ได้คุย
 ๓ แห่ง

วันพฤหัสบดีที่ ๓ เข้าไปรถยนต์ระยะทางชั่วโมง ๑ ถึงเมืองอันตเวป ดูเอกสิทธิ์ชั้น
 แลัวเบอโคมาคเตอ (อธิบดีนครารร อย่างหลดดแมร์ที่เมืองลอนดอน) เชิญไปเลี้ยง
 กลางวัน อยู่ข้างเป็นการใหญ่ มีสภชถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าอยู่เจ้า พ่อตอบถวาย
 พระพรพระเจ้าแผ่นดิน (เบลเคียม) แล้วพาไปดูท่าจอดกำปั่น แลกลับไปดูเอกสิทธิ์ชั้นต่อ
 จน ๑๘ น. จึงได้กลับมากกรุงบรัสเซล

วันศุกร์ที่ ๔ เข้าไปดูพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครบรัสเซล กลางวันเสนาบดี
 กระทรวงการต่างประเทศเชิญไปเลี้ยง พ่อไปดูเอกสิทธิ์ชั้นในกรุงบรัสเซล เย็นเบอโคมาค
 เตอแมกด์ (ที่เป็นวีรบุรุษคนที่ ๑ ในคราวมหาสงคราม) เชิญไปเลี้ยงนำชา (จัดเลี้ยง
 เป็นการใหญ่) เย็นไปดู "วังศิลป์" ที่รวบรวมแลแสดงการศิลป์ต่างๆ ซึ่งสร้างใหม่
 ได้ดิน

วันเสาร์ที่ ๕ เข้าไปรถไฟจากกรุงบรัสเซล ทาง ๑ ชั่วโมง ถึงเมืองเส็ช ไปดู
 โรงทำเครื่องแก้วต่าง ๆ (ที่ห้างเอส เอ บี รับเอาเข้ามาขาย) เจ้าชองเลี้ยงกลางวัน
 แลไปดูเอกสิทธิ์ชั้น คำดีเนชเตอ (ใหญ่ยิ่งกว่าเบอโคมาคเตอ) เชิญไปเลี้ยง แลกลับมา
 ที่โรงแรมโฮเตลสเอด (เดิมกะว่าจะกลับกรุงบรัสเซลในวันนั้น เห็นว่าพนักก็จึงชดค้าง)

วันอาทิตย์ที่ ๖ เข้าชั้นรถไฟกลับกรุงบรัสเซล กลางวันมองลีเซอ โรลัง - อิมัง (ลูกชายคนที่ ๒ ของเจ้าพระยาอภัยราชา^(๔๖)) เชิญไปเลี้ยง เขาประชุมวงศ์ญาติรับรอง พอไปตีสนามรบ "วอเตอู" ที่รบคราวที่สุดของเอมเปเรอเน่ ไปเดือนที่ ๑ คำพระยาวิชิตวงศ์ฯ เพียงตอบแทนผู้ที่ได้รับรอง

วันจันทร์ที่ ๗ เวลาบ่าย ๑๔.๕๐ จะไปเมืองแอมสเตอร์แดม ประเทศฮอลแลนด์ เป็นสุขสบายอยู่ด้วยกันดี คิดถึงบ้านมากอยู่แล้ว เดือดร้อนแต่ไม่ได้รับหนังสือบ้าน

ถึง ๑๖ กรกฎาคม

เมืองอัมสเตอร์ดัม ประเทศฮอลแลนด์

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

คำจันจะออกจากเมืองอัมสเตอร์ดัมไปเดนมาร์ก จึงเขียนจดหมายฉบับนอกวางงานเล่าเรื่องตนเองมาอยู่ที่ประเทศฮอลแลนด์ ต่อจากจดหมายฉบับก่อน ซึ่งเล่าเรื่องตนเองอยู่เมืองเบลเยียม

วันที่ ๗ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาเศษ ชั้นรถไฟออกจากกรุงบรัสเซลมาพอถึงแดนประเทศฮอลแลนด์ มีนายพันตรีทหารคนหนึ่งมารับ บอกว่ารัฐบาลให้มาแสดงความยินดีต้อนรับ และบอกให้ทราบว่าจะให้คนคอยพิทักษ์รักษา (อย่างไม่ให้เราว่าคาญ) และถ้าเรามีความประสงค์อย่างใดขอให้ออก จะจัดการให้ตามประสงค์ทุกอย่าง (แปลว่า จะรับรองโดยไม่มีกัณฑ์) กงสุลสยามที่เมืองอัมสเตอร์ดัม และกงสุลเขเนอราลสยามที่กรุงเฮก ก็มารับ คนหลังเป็นคนกว้างขวางมาก จัดการติดต่อกับรัฐบาลทุกอย่าง ตลอดเวลาที่อยู่ในประเทศฮอลแลนด์

ตั้งแต่เขาแดนประเทศฮอลแลนด์ แดกก็มีแผนที่จะออกทำให้คิดถึงบ้าน ด้วยเบนทราบ และทำไรนา มีแม่ญาติาคดอง คล้ายกับเมืองเรา มาถึงเมืองอัมสเตอร์ดัมเวลาจัน ๑๘ นาฬิกา มาพักอยู่ที่โฮเตลอมสเตด อยู่ริมน้ำ คล้ายกับพระที่นั่งพระราชวังบางปะอิน ที่อยู่แถวการที่เขาจัด โฮเตลเป็นสุขสบายดีอย่างขงแห่งหนึ่ง

วันที่ ๓ เวลาเช้าเที่ยวชมปรตมืองอัมสเตอร์ดัม มักมีคลองชอกแซกไปทุกแห่ง
 เรียกได้วามับไมถวน สองข้างคลองลงเขอนปลูกต้นไม้และมีถนนต่อเข้าไปเป็นตึกยาวตลอด
 มีสะพานข้ามคลองเป็นระยะ ทำนองคลองตลอดทรมสวนสวนารมย์ ขอสำคัญนั้นเขาทำ
 ประตุน้ำไว้ที่ตอนจะออกทะเล และมีโรงสำหรับสูบน้ำ บังคับระดับน้ำในเมืองให้สูงอยู่ได้
 ตามใจเสมอ ไม่มีเวลานาชนดินตลิ่ง หรือนาแห่งขอคคลอง จึงสามารถใช้เรือไฟและ
 เรือยนต์บรรทุกสินค้าแล่นไปได้ในเมืองทั่วทุกหนทุกแห่ง เสมอทุกเวลา ดูเมืองแล้วไปดู
 โรงजारะนัยเพ็ชร น่าดูมาก เขาบอกอธิบาย และให้ดูวิธีการระนัยเพชรฉนวนก และเอา
 ตัวอย่างเพชรมาให้ดู แต่ไปเกิดขัดข้องขึ้นอย่างหนึ่ง พอลคิดไปว่าจะขอเพชรเม็ดเล็ก ๆ ทำ
 เข็มปากผาผูกคอก เป็นพระลภสักเม็ดหนึ่ง แต่ขางฝ่ายเขาเห็นว่าเราไม่พระเกียรติ เลือกเอา
 เพชรแตกทอย่างเนอพิเศษออกมาให้ดู จะหาราคาต่ำกว่าเม็ดละ ๑๐๐ ปอนด์ ไม่มี ก็เป็นอัน
 จนวนใจไม่ขอได้ ออกจากโรงजारะนัยเพ็ชรไปดูศาลาฉนวนกรร เวลาบ่ายเขาเอาเรือยนต์มา
 รับพาเที่ยวดูตามคลองในเมือง แล้วไปออกอ่าวทจอตเรือกำปั่น ดูอ่าวแล้วจึงกลับเข้า
 แม่น้ำอัมเชอร มาโฮเตล

วันที่ ๘ เวลาเช้า เขาพาไปดูประตุน้ำสำหรับกำปั่นเข้ามาทำเมืองอัมสเตอร์ดัม
 ซึ่งเพิ่งทำใหม่สำเร็จมาได้สัก ๒ เดือน ว่าเป็นประตุน้ำกว้างที่สุดในโลก เรือกำปั่นบรรดา
 มีอยู่ในโลกเวลานั้นผ่านเข้าได้ทั้งนั้น กระบวนความคิดที่หาพิเศษทันสมัย คน ๆ เดียวอาศัย
 เครื่องไฟฟ้าเป็นกำลัง อาจเปิดและปิดประตุน้ำนั้นได้สะดวกเสียยิ่งกว่าประตุน้ำคลองภาษ
 เจริญ ดำเนินสะดวก ดูประตุน้ำแล้วชมปรตมืองต่อไปถึงกรุงเฮก แวะดูวังสันติ คือที่ศาล
 ซึ่งชำระคดีในระวางนานาประเทศ แล้ววงสุดเขเนอราลเชิญไปเลี้ยงกลางวันโฮเตลริม
 ทะเล ชาติฉบับแะที่เมืองเลเดน อันเป็นที่ตั้งมหาวิทยาลัยสมาคมเคิน อันเป็นแผนก
 โบราณคดีของมหาวิทยาลัยนั้น เชิญไปในการประชุมให้ประกาศนียบัตรพิเศษ ตั้งพอเป็น
 สมาชิกกิตติมศักดิ์ มีสัปรกกันยกหนึ่ง แล้วไปดูพิพิธภัณฑ์สถานของมหาวิทยาลัยอีกแห่ง
 หนึ่ง เสร็จแล้วท่านพวกรคณาจารย์มหาวิทยาลัยเชิญไปต้อนรับ มีสัปรกกันอีกยกหนึ่ง
 แล้วจึงกลับมาเมืองอัมสเตอร์ดัม

ชายนิพทนนับว่าคงสำเร็จการเล่าเรียนชั้นมหาวิทยาลัยในปีหน้า พ่ออยากจะให้เรียน
วิชาพิเศษอะไรอย่างออกศึกอย่างหนึ่งด้วย ตัวก็เห็นชอบด้วย แต่พ่อจะต้องไปตาม
เสนาบดีกระทรวงพระคลังดูก่อน ว่าจะให้เรียนวิชาอะไร จึงจะคิดจัดการให้ต่อไป
ชายน้อยยังไม่ถึง นี่ยังจะมาถึงประเทศอังกฤษวันที่ ๒๐ เห็นจะได้ไปพบต่อเมื่ออยู่ที่
เบอร์ลิน

หวังใจว่าทางข้างบ้านจะอยู่เป็นสุขสบายทุกคน ผู้ที่มามีความสุขสบายคือทุกคน
แต่อยู่ข้างเหน้อยด้วยการที่เช่ารับรอง มันไม่เป็นอย่างมาเที่ยวเสียแล้ว ตงเต็งเมื่อง
ปารีสมาจนบ้านนงไม่มีเวลาได้พักเลย แต่ก็พอทนได้ ราคามันแต่ไม่ได้หนึ่งสัปดาห์ ไม่รู้
ข่าวคราวทางบ้านเสียเลยทีเดียว แต่ก็ไม่รู้ที่จะทำอย่างไร

ตั้ง ๒๖ กรกฎาคม

บ้านโกลเกตต์ กรุงโกเปนเฮเกน เดนมาร์ก

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

ข้อเขียนของเธอมาตั้งในเมืองเดนมาร์ก ด้วยเคร่าปรีนส์^(๕๒) กับปรีนส์แอกเซด^(๕๓)
มาเที่ยวใจหายเล่าว่า มีเรื่องการทำกินเขาไม่มีใครสู้ทางตะวันออก และว่าอาจจะทำเตียง
คืนเนอร์ แล้วทำลูปเปอร์เตียงอีก ในวันเดียวกันถึง ๒๐๐ คน เจ้านายพากันถามถึง
อภินิหารของเธอ เคร่าปรีนส์กับปรีนส์แอกเซด ทั้งปรีนส์จลเตมาปรีนส์โฮเก^(๕๔) ซึ่งได้
รู้จักเมื่องานราชาภิเษก ส่งฝากความคิดว่าลึงถึงเธอด้วย

การที่พระเจ้าแผ่นดินและมเหสีทรงรับรองพ่อที่มัคราจน ผู้บนการตั้งพระทัยที่จะ
ตอบแทนการรับรองของเคร่าปรีนส์ดวงวรดิศ ไม่ใช่เป็นการรับรองอย่างธรรมดาในทาง
ราชการ แต่รับอย่างดีที่สุดในส่วนพระราชวงศ์ เป็นต้นว่าตั้งแต่เขาอาณาเขตเดนมาร์ก

10/03/2565

คราวปริณส์กับปริณส์แอกเซลก็ไปคอยรับอยู่ เอรอกหนึ่งไปรับด้วย ส่วนพระเจ้าแผ่นดิน^(๕๕) คอยรับอยู่ที่วัง ตรัสเชิญให้อยู่ในวัง มีการเลี้ยงเป็นส่วนกันเองวัน ๑ เลี้ยงแบ่งแควตวัน ๑ แล้วพาลงเรือพระที่นั่งไปเที่ยวด้วยกันตลอดวันอีกวัน ๑ (ได้ยินว่าเอาโปรแกรมครึ่งพระเจ้าบุรุษสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาจัดคราวนี้) และได้วางพระราชอัธยาศัยถึงเล่นหัวกันอย่างสนิทสนม ส่วนเจ้านายมีปริณส์วัดเตมาเป็นต้น และปริณส์คัสตาฟองงยาเชอ และปริณส์แอกเซลก็เชิญไปเลี้ยง ในการเลี้ยงทุก ๆ แห่ง เป็นอย่างประชุมพระราชวงศ์รวมด้วยกันกว่า ๑๕ องค์ เล่นหัวเข้ากันสนิทสนมกับพวกเรา ชายดำ^(๕๖) ชายนอก^(๕๗) และเจ้าเล็ก^(๕๘) ของเรา ก็พลอยได้รับเชิญเข้ากับเจ้านายด้วยทุกคราวทีเดียว จนพอออกหน้าใจ เกรงจะกำเริบ ต้องเทศน์กำราบกัน นอกจากที่รับรองในเตนมาร์ก ยังมีแปลกออกไป ที่คราวปริณส์สวีเดน กับพระชายา^(๕๙) เชิญมาให้ไปกินกลางวันที่ยังอันอยู่ชายแดนสวีเดนต่อกับเตนมาร์ก กำหนดวันที่ ๒๒ กรกฎาคม รุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ จะออกจากเตนมาร์กไปกรุงเบอร์ลิน ด้วยแปร์ตีเดนิฮ์เฟเดเนเบคบอกมาว่าจะรับวันที่ ๒๔

หนังสือบ้านเป็นอันมาถึงเรียบร้อย ได้รับที่กรุงโกเปนเฮเกน ผู้ที่มาด้วยกันมีความสุขสบายอยู่ หวังใจว่าข้างบ้านจะมีความสุขสบายอยู่ด้วยกัน

กำหนดพอจะกลับจากยุโรปแน่นอนได้แล้ว จะไปเรือมาแรงเกีย ลงเรือที่เมืองมาซีนาในประเทศอิตาลี ออกจากนอร์วางวันที่ ๒ จนถึงวันที่ ๘ กันยายน หรือต้นเดือนตุลาคม หนังสือบ้านที่จะส่งมาตั้งแต่วันที่ ๑๐ สิงหาคมไป ขอให้ส่งทางห้างอิสตเฮเซตติก ให้เขาส่งไปตามเอเยนต์ของเขา ในระยะทาง ให้พอเมื่อเรือผ่านกลับไปถึงที่นั่น ๆ

ถึง ๒๖ กรกฎาคม

ปล. ฝากรูปพ่อกับชายดำมาให้หม่อมมอ^(๖๐) ในของนี้ ขอให้หม่อมมอให้ด้วยกันกับจดหมาย

บ้านพระยาชลยุทธฯ โกวเปนเฮเกน เดนมาร์ก

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

ขอบอกรายงานการเดินทางตอนมาอยู่เมืองเดนมาร์ก วันที่ ๓๑ กรกฎาคม กินอาหารเย็นที่ไฮเตลแล้วไปขึ้นรถไฟออกจากเมืองอัมสเตอร์ดัม รถไฟแล่นไปคืนยังรุ่ง

วันที่ ๑๒ เวลาเช้ารุ่งถึงเมืองฮัมเบ็คในเยอรมนี ต้องเปลี่ยนรถและคอยอยู่ที่เมืองฮัมเบ็ค ๒ ชั่วโมงครึ่ง มีคนเตอร์ลิงนายห้าง บี. กริม มารับและพาไปกินอาหารเช้าที่บ้านของเขา คอยอยู่จนได้เวลามาขึ้นรถไฟออกจากเมืองฮัมเบ็ค เวลาเที่ยงถึงท่าข้ามช่องทะเลเอารถที่เราไปลงเรือไฟแล่นข้ามช่องทะเล ระยะทางเรือแล่น ๒ ชั่วโมงเศษ กินกลางวันในเรือนั้น พอบ่าย ๓ โมงถึงท่าชายแดนเดนมาร์ก พบเศรษฐีปรัสเซียกับปรัสเซียแอกเซลดพารอดสลูกษัตริย์ของพระเจ้าแผ่นดินมาคอยรับ แล่นรถไฟต่อมา เวลา ๑๗ นาฬิกาเศษถึงกรุงโกเปนเฮเกน ปรัสเซียวัลเดมา ปรัสเซียชช ออฟกรีก ปรัสเซียแอกเซลด กับข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนัก กับทั้งพระยาชลยุทธฯ^(๖๐) มีสเตอร์แอนเคอดัน^(๖๑) ส่วนพวกเราก็ชายดำ ชายนอก และคุษฎี^(๕๐) คอยรับอยู่ ขึ้นรถยนต์มายังพระราชวัง พระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสีเสด็จคอยรับอยู่ และโปรดให้พวกเรานอนในพระราชวัง ๓ คืน เวลา ๒๐ นาฬิกาเมื่อก่อนเดวย พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานตราช่างเดนมาร์กซึ่งเป็นตราสูงสุด เทียบเท่ามหาจักรี แก่พ่อ แล้วไปนั่งโต๊ะเดวย เลี้ยงจนนบนอย่างครึ่งยศ ดิติดาราไม่ได้สายตพวย เขิญแต่เจ้านายที่พอรู้จัก รวมทั้งชายดำ ชายนอกและคุษฎี มานั่งโต๊ะเดวยด้วย (และได้รับเชิญต่อไปในงานอื่น ๆ ที่รับพ่อทั้ง ๓ คน)

วันที่ ๑๓ ปรัสเซียแอกเซลดเชิญไปเลี้ยงกลางวัน มีแต่เจ้านายในราชวงศ์กับพวกของเรา เที่ยงแล้วถ่ายรูปหมู่ เวลาค่ำพระเจ้าแผ่นดินเลี้ยงเบงเควดพระราชทาน เขิญเจ้านายในราชวงศ์ กับพวกเสนาบดีและพวกหัวหน้าการค้าขาย รวมเบ็ดเสร็จ ๖๐ คน มีพระราชดำรัสลับซชอบใจพ่อ ที่ได้รับเคราน์ปรัสเซียเมื่อไปเมืองไทย และถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรา พ่อทุกคนและถวายพระพร อนึ่ง เมื่อกกลางวัน จนนพระราชทานรถขับเล่นเดนมาร์ก แก่พ่อและเจ้าหญิงทั้งสอง คนตะโปให้เป็นที่ระลึก

วันที่ ๑๔ ไปลงเรือไฟพระที่นั่ง (อย่างเรืออัครเวทของเรา) พระเจ้าแผ่นดินกับ
พระมเหสีพร้อมด้วยเจ้านาย เสด็จฯ ไปดั่งครอนเบ็ค ระยะทางเรือแล่นไป ๒ ชั่วโมง
เพียงกลางวันในเรือเมื่อเข้าไป และเพียงนำขามาเมื่อขากลับ เวลาค่ำปิ่นสวัสดิ์เดมาเชิญไป
เพียงนำขาทองเบนสตอฟ

วันที่ ๑๕ เข้าไปเฝ้าทูลลาพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสี กับทงครวนปิ่นลัด ด้วย
จะเสด็จไปประทับอยู่วังหัวเมือง (เช่นหัวหินของเรา) ข้างฝ่ายพวกเราจะมาอยู่ไฮเตล
แองลิแตร์ เป็นแขกของบริษัทอีสต์เอเชียติกต่อไป เวลาค่ำ พ่อเชิญพวกนักเรียนไทย ๗ คน
ที่มาอยู่ในเดนมาร์ก ไปเลี้ยงที่สวนดิวอลี แล้วเลยดูการเล่นในสวนนั้น (ทำนองงานฤดู
หนาวของเรา) เขามีในเวลาฤดูร้อนของเขา แต่การดูอยู่ข้างจะลำบาก เพราะหนังสือพิมพ์
รูปของพวกเรามาหลายวัน ชาวกรุงโกเปนเฮเกนรู้จัก เดินไปทางไหนก็มักถูกคนดู ถายน
อยู่ที่ไหนประเดี๋ยวก็ล้อมดูกันเป็นหมู่ แต่ว่าแสดงอิศริยยศเรียบร้อยดี ไม่มีหยาบคาย

วันที่ ๑๖ เข้าไปดูวัดใหญ่กลางพระนคร แล้วไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน ที่วังโรเลนเบ็ค
เป็นที่เก็บเครื่องราชูประโภคของพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กแต่โบราณมาจนถึงรัชกาลหลังที่
ล่วงแล้ว แม้จนพระมหามงกุฎก็อยู่ในพิพิธภัณฑ์นั้น น้ำดูมาก กลางวันเชิญมิคเตอรกราเมอ
ทูตเดนมาร์กในกรุงเทพฯ แต่ก่อน กับหมู่ทูลเลี้ยงนักเรียนไทยมาเลี้ยงที่ไฮเตล บ่ายไปดูวัง
คริสเตียนเบ็ค ซึ่งเป็นวังโบราณ ไฟไหม้เสียแล้ว เขาซ่อมขึ้นใหม่สำหรับทำการพระราช-
พิธีต่างๆ ทำนองเดียวกับพระที่นั่งอนันตสมาคมของเรา และไปพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับ
พระนครอีกแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายเขาเจตตี ซิน ซึ่งเคยเข้ามาในกรุงเทพฯ ครึ่งหนึ่ง เชิญไป
กินน้า เวลาค่ำปิ่นลัดสตอฟ พระราชอนุชา เชิญไปเลี้ยงดินเนอร์

วันที่ ๑๗ เข้าไปดูห้างอีสต์เอเชียติก แล้วไปกุสสถานศิลป์ ที่ไวรุษเซียนและบน
สำหรับพระนคร เวลาบ่ายออกจากไฮเตลไปอยู่บ้านพระยารชดยุทธฯ ที่ตำบลโกกเกดัลด์ ห้าง
เมื่อออกไปทางสักชั่วโมง เป็นตึกใหญ่โตระโหฐานอยู่บ้านนอกในที่เงียบสงัด เป็นที่
สบายดี พระยารชดยุทธฯ ได้ชวนให้ไปอยู่มาช้านาน ทั้งตวงเกและคุณหญิงดำ^(๖๓) เรียก
ลูกหลานมากอยยตอรับ เวลาค่ำเสวยกันในครัวเรือน

วันที่ ๑๘ เข้าพระยารชดยุทธฯ พาเที่ยวสวนดูนา กับกลางวันแล้วไปดูวังเฟรเดอ-
ริกสเบ็ค เป็นวังโบราณ ซากดัดบ้านวังเฟรเดอริกสเบ็ค ซึ่งเป็นที่สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

ประทับที่ละ ๒ เดือน แต่ไม่ได้เข้าไปดูเพราะฝนตกและหมดเวลาด้วย เวลาที่พระราชลัญจกรฯ มีการเลี้ยงใหญ่ เชิญปรีณสวัสดิเดมา ปรีณสัยอช และผู้มีบรรดาศักดิ์อื่น ๆ มาเลี้ยง รวม นิ่งโต๊ะตัก ๓๐ คน

วันที่ ๑๙ เข้าไปดูวัดโกสกลิต ซึ่งเป็นที่ฝังพระศพพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณมา พอได้เข้าทรงมาลาไปอังก้านับพระศพพระเจ้าคริสเตียนที่ ๙ กับพระมเหสี และพระเจ้า เปรตริกที่ ๙ กับพระมเหสี กับท้าวพระศพเอมเบร์สวเรย์ (๖๔) และปรีณเสดมารี พระชายา ของปรีณสวัสดิเดมา ด้วยได้รู้จักคุ้นเคยแต่ก่อนทั้ง ๒ พระองค์ ทวดนมเสดลีลาแห่งหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินที่เสด็จไป เคยวัดพระองค์มจาริกไว้ที่เสานน มีพระนามสมเด็จพระพุทธเจ้า หลวงปรากฏอยู่ด้วย ขากลับแวะกินน้ำชาที่บ้านมิกเตอร์บริกกา ผู้เลี้ยงชายดำ ได้รู้ห้องที่ ชายดำอยู่ด้วย เวลาที่พระราชลัญจกรฯ เที่ยงใหญ่อีก เชิญปรีณสวัสดิเดมา กับปรีณเสดมารี พระน้องนางเธอ กับราชทูตต่างประเทศและผู้มีบรรดาศักดิ์มาเลี้ยง

วันที่ ๒๐ เชอร์ ทอมัส ฮอลเดอ ราชทูตอังกฤษ เชิญไปเลี้ยงกลางวัน เวลาบ่าย ปรีณสวัสดิเดมา กับ ปรีณสัยอช เสด็จมาเยี่ยม

วันที่ ๒๑ เข้าไปดูสวนผักและสวนดอกไม้ของพระราชลัญจกรฯ บ่ายไปดูโรงทำ เครื่องยนต์ของบริษัทอีสต์เอเชียติก ขากลับแวะกินน้ำชาที่บ้านพระยาเพชรอินทรา (๖๕) เวลา ที่พระราชลัญจกรฯ มีการเลี้ยงใหญ่ เชิญพวกทูตและผู้มีบรรดาศักดิ์มาให้พบอีก

วันที่ ๒๒ เวลาเช้าขบวนยนต์ไปทางสักชั่วโมง ๑ ถึงท่าข้ามของทะเลไปประเทศ สวีเดน ราชทูตสวีเดนประจำเดนมาร์กคอยรับอยู่ที่นั่น เยาวรถเร็วจ้างเป็นเรือไฟแล่นข้าม ช่องไปราวสักครึ่งชั่วโมง ถึงท่าปลายแดนประเทศสวีเดน พบคราวนปรีณสวัสดิเดมา คอยรับอยู่ที่นั่น ตรัสเชิญพอกับเจ้าหญิง ๒ คน ขบวนพาไปยังวังโลฟรู คราวนปรีณเสด กับเจ้าชาย ๒ องค์ เจ้าหญิงองค์ ๑ ซึ่งเป็นลูกของคราวนปรีณส คอยรับอยู่ที่นั่น รับรอง อย่างวางพระอัยยาศัยสนทนสนมเหมือนเช่นเจ้านายที่ไดพบมาในตอน เที่ยงกลางวันเสร็จ แล้ว เติมกะว่าจะพาเที่ยวดูสวนรอบวัง ซึ่งเป็นที่เลื่องลือว่าเป็นของดีอยู่แห่งหนึ่ง แต่ ฝนเปียกฝนตก คราวนปรีณสกับคราวนปรีณเสดจึงชวนขบวนยนต์เพียงคน ขยับเที่ยวดูภูมิประเทศ แถวนั้นจนถึงเวลาเรือจ้างจะออก จึงเสด็จพามาส่งถึงท่าเรือ ขากลับแวะกินน้ำชาที่บ้าน มิกเตอร์กรามเมอร์ ราชทูตเดนมาร์ก

วันที่ ๒๓ เวลาเช้าออกจากบ้านพระยาชลยุทธ มาสถานีรถไฟในกรุงโกเปนเฮเกน มีเจ้านายกับผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งคุ้นเคยกันมาส่งเป็นอันมาก เวลา ๑๐ นาฬิกาเศษรถไฟออกจากกรุงโกเปนเฮเกนมาตามทางเดิม จนเข้าแดนเยอรมันถึงสถานีรถสตอก รถไฟจึงแยกมากรุงเบอร์ลิน

ถึง ๒๖ กรกฎาคม

Hotel Atlantic, Hamburg.

วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

พ่อได้ส่งรายงานระยะทางตอนเดนมาร์กไปจากเบอร์ลิน หมายถึงจะมาเขียนตอนเบอร์ลินที่ซัมเบ็ค แต่มาถูกรับรองเชอเชญอิก แลยังขาดของแบ่งคนแบ่งของส่งแยกย้าย นายสมบุญไม่มีเวลาว่าง จึงยังไม่ได้เขียน จะบอกข่าวแต่ย่อ ๆ

เมื่อก่อนจะออกจากเบอร์ลินได้ให้หลานชาย (๖๖) ตรงไปสวีตเชอแลนต์ให้ชายชากับชายนิพัตตรงไปปารีส มาด้วยกันแต่กับชายดิก (๖๗) แตนจะต้องให้ชายดิกไปคอยอยู่ที่สวีตเชอแลนต์ เพราะไปที่กรุงเฮก พ่อจะต้องเข้าไปอยู่วัง จะอยู่ด้วยกันแต่กับพ่อเจ้าหญิง ๒ คน แลพระยาเพ็ชรอินทรา แลขุนวิสูตร (๖๘) สถานทูตปารีส ที่มาเป็นเลขานุการแทนสมบุญอีก คน ๑

พ่อจะออกจากเมืองซัมเบ็คในวัน พุธเช้าตรู่ถึงกรุงเฮก เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศจะเสด็จกลางวัน วันที่ ๘ จะเข้าเฝ้า แลสมเด็จพระราชินจะเสด็จกลางวัน ใน วันที่ ๘ นั้น เวลาเช้าจะออกจากกรุงเฮก รุ่งชนเช้าถึงปารีส พักอยู่ตลอดวัน คำจึงออกจากปารีสไปสวีตเชอแลนต์ กำหนดรุ่งเช้าถึงเมืองมอนเตรอ ซึ่งจะเป็นที่พักไปพร้อมกับหลานชายแลชายดิกอีกทีหนึ่ง กำหนดวันเดินทางต่อไปกะดังนี้

- วันที่ ๑๐ สิงหาคม ถึงเมืองมอนเตรอ (ในสวีตเชอแลนต์) พัก ๔ วัน
- .. ๑๕ .. ,, เมืองมิลัน (ในอิตาลี) พักวัน ๓
- .. ๑๗ .. ,, เมืองตูริน ,, ,,

วันที่ ๑๙	สิงหาคม	ถึงเมืองเวนิส	(ในอิตาลี)	พัก ๒ วัน
.. ๒๒	..	.. เมืองฟลอเรนส	..	..
.. ๒๕	..	.. กรุงโรม	..	พัก ๑๐ วัน
.. ๕	กัยายน	.. เมืองเนเปอล	..	พัก ๒ วัน
.. ๘	..	.. เมืองมาซีนา	ลงเรือกลับกรุงเทพฯ	

จดหมายฉบับนี้จะถึงเธอก่อนพอลงเรือไม่กี่วันนัก

ผู้ที่มาด้วยกันมีความสุขสบายดี ยุโรปเวลานี้ไม่หนาว นิดกับหน้าหนาวของเรา
ไม่เท่าไรนัก เป็นแต่ฝนมักตก หวังใจว่าทางข้างบ้านจะมีความสุขสบายดีอยู่ด้วยทุกคน

อกุ ๑๖ ทุ่งหญ้า

สถานราชทูตสยาม กรุงโรม

วันที่ ๓๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงหญิงใหญ่

พอเขียนหนังสือฉบับนี้ที่กรุงโรม ประมาณก่อนวันจะออกเรือกลับจากยุโรปสัก ๘ วัน
เพราะฉะนั้นหนังสือฉบับนี้จะถึงกรุงเทพฯ ก่อนพอไปถึงไม่กี่วัน จะเล่าเรื่องระยะทางที่
ค้างคางอยู่ให้รู้ต่อมา ในจดหมายเล่าระยะทางฉบับก่อน เล่ามาเพียงเมื่อจะออกจากถนนมาร์ก
วันที่ ๒๒ กรกฎาคม จะเขียนในจดหมายฉบับนี้ต่อไป

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลา ๒๐ นาฬิกาครึ่งถึงกรุงเบอร์ลิน มีเจ้าพนักงานผู้ใหญ่
ในกระทรวงรับแขกเมือง และกระทรวงการต่างประเทศกับทั้งหม่อมเจ้าตำรวจต่างหญิงต้อย
และพวกสถานทูต คอยรับที่สถานีไปพักที่ไฮเต็ลไกเซอร์ฮอม รัฐมาลเขาเอ็สเฟอ ให้ตอก
เตอร์โกสเดอ ซึ่งเคยเป็นอุปทูตที่กรุงเทพฯ มาอยู่ประจำสำหรับไปไหนไปด้วยเสมอ และ
ให้มีโปลิศอย่างแต่งตั้ง มาเยี่ยมหน้าไฮเต็ล ๒ คน และมีโปลิศมืด มาเฝ้าประจำอยู่
หน้าห้อง ๒ คนสลัดกัน (ดูเหมือนจะให้คุ้มขโมย) เคยได้ใช้เป็นมหาดเล็ก ในระหว่าง
เวลาอยู่ที่เบอร์ลินนี้ เขาจะโปรแกรมนำไปดูวัง พิพิธภัณฑ์สถานที่สำคัญหมดทุกแห่ง

กับทั้งไปทั้มหาวิทยาลัยด้วย ไปถึงไหนหัวหน้าพนักงานในทันนก็มาต้อนรับและพาเที่ยวดู
นอกจากนั้น บริษัททำวิทยุโทรเลข บริษัททำเครื่องไฟฟ้า บริษัทอุฬาทำหนังสือ ได้มา
เชิญไปเลี้ยงและดูการของเขา และยังมีพวกอื่นที่มาเชิญแต่เราไม่มีเวลาจะได้รับอีกหลายราย
ในส่วนที่เกี่ยวกับราชการนั้น ได้ไปหาเปร์ตีเคินฮินเลนเบ็ค ต้อนรับโดยอัชฌาศัยอย่างดี
(แก่รักทูลกระหม่อมชาย^(๖๖)) ได้ตามถึงมาก บอกว่าเมื่อแกเป็นนายพลบังคับทหารรักษา
พระองค์นั้น ทูลกระหม่อมชายเป็นนายทหาร เคยอยู่ในบังคับบัญชาของแก) เมื่อพ่อกลับมา
แล้ว ส่งพวกตอกไม้มาให้เจ้าหญิงคนละพวง ส่วนกระทรวงการต่างประเทศก็มีการเลี้ยง
กลางวันให้วัน ๑ พวกสมาคมเอเชียติคมีประชุมสมาคมต้อนรับ ๑ พักอยู่ที่กรุงเบอร์ลิน ๕
วัน ถึงวันที่ ๓ สิงหาคม เวลาเที่ยงเศษออกจากกรุงเบอร์ลิน บ่าย ๑๕ นาฬิกาเศษถึง
เมืองฮัมเบ็ค พวกเจ้าเมือง พวกสมาคมเอเชียติค และกงสุลเยเนอราลปักเคนแปกคอยรับ
ไปพักโฮเต็ลแอดแดนติค เวลาที่อยู่เมืองฮัมเบ็คนี้ เจ้าเมืองกับกงสุลเยเนอราลของเรา
มีการเลี้ยงกลางวันให้คนละวัน มีคเตอร์ลิงก์ ห้างบักรัม เลียงดินเนอร์ และปรีนดีปิตมารค
พาไปดูบ้านของปู่^(๖๗) แล้วเลี้ยงนำชา และได้ไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ แล้วไปดูท่าเรือเมือง
ฮัมเบ็ค และบริษัทเรือฮัมเบ็ค อเมริกันเชิญไปเลี้ยงกลางวัน บนเรือลำแต่่งใหม่ซึ่งเป็น
ของอย่างทันสมัย นอกจากนั้นไปเที่ยวดูที่ต่าง ๆ เป็นต้นว่าอุโมงค์ลอดแม่น้ำ พักอยู่
ฮัมเบ็ค ๓ วัน วันที่ ๖ สิงหาคม เวลากลางคืนออกรถไฟ วันที่ ๗ เวลา ๑๐ นาฬิกาถึง
กรุงเฮก มีเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ในพระราชวัง และในกระทรวงการต่างประเทศ กับพระยา
วิจิตรวงศา (ซึ่งได้รับเชิญของสมเด็จพระราชินี) คอยรับที่สถานี พามาอยู่ในพระราชวัง
หลวง ใหญ่โตทำนองเดียวกับพระที่นั่งจักรี ห้องที่จัดให้อยู่แยกย้ายกัน หากันแทบไม่พบ
มีมหาดเล็กแต่งเต็มยศติดตราคอยปฏิบัติไม่ว่าว่าสักกคน (พูดกันก็ไม่เข้าใจ) จะเดินไปแต่
ละที ต้องให้มหาดเล็กนำ (ถึงนายสมบุญรุ่งทุกข์ว่าถูกอยู่วังมา ๒ คราว เด็ดร้อนอยู่
โฮเต็ลไม่ได้) เวลากลางวันเดนมาร์กกระทรวงการต่างประเทศเชิญไปเลี้ยง เวลาบ่าย
พาเที่ยวดูวังและพิพิธภัณฑ์สถานต่าง ๆ ในกรุงเฮก ใช้รถยนต์พระที่นั่งตลอดเวลาที่อยู่
กรุงเฮก วันที่ ๘ ไปรถยนต์ ทางเกือบ ๓ ชั่วโมง มีไปลิตครายทางเป็นระยะ คนดูตลอดจน
ถึงวังของสมเด็จพระชนนี^(๖๘) ด้วยสมเด็จพระราชินีเสด็จมา เนิงามเจดิมพระชนนีชาสมเด็จพระ
พระชนนี แล้วเคยประทับอยู่รับพ่อ (กับเจ้าหญิงบับบ์อย่างเดียวกันในภายหลังอีก ๒ วัน)

เมื่อถึงวง เจ้าพระภักดี^(๗๒) ลงมารับถึงรถ เจ้าราชธิดา^(๗๓) อยู่ท่ประตูพระที่นั่ง พาเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระราชินี ทรงปราศรัยแล้วพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชสีห์เนว้เดอดันแก่พ่อ แล้วโปรดให้ขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระชนนี ครั้นแล้วเจ้าพระภักดีพาพ่อเจ้าพระราชธิดาพาเจ้าหญิง ๒ คน ไปยังห้องพักซึ่งจัดไว้คนละห้อง พอดังหน้าล่างตาแล้วพากลับมายังห้องทองพระโอง เบิกเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ กับข้าราชการในพระราชสำนัก กับพวกไทยเราที่ได้รับเชิญ สมเด็จพระราชินีทรงนำข้าราชการในพระราชสำนักให้พอรูจัก สมเด็จพระราชชนนีทรงนำข้าราชการพระราชสำนักส่วนพระองค์ให้พอรูจัก พื่อนำพวกไทยเฝ้าเรียงตัว เสด็จแล้วสมเด็จพระราชินีประทานพระกรให้พ่อบุญเข้าไปยังห้องเสวยจำนวนคนนั่งโต๊ะราว ๓๐ เสด็จเสวยแล้วกลับมายังห้องเฝ้า เสด็จประทับอยู่กับพวกผู้หญิง ส่วนพวกผู้ชาย เจ้าพระภักดีพาไปสูบบุหรี่ที่ห้องหนึ่ง จนเวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกา จึงหลบลากลับมาอย่างเมือซาไป แต่เปลี่ยนทางผ่านมาจากเมืองอัมสเตอร์ดัม กลับมาถึงวังกรุงเฮก เกือบ ๑๘ นาฬิกา ต้องรีบกินอาหารเย็น แล้วไปขึ้นรถไฟ เวลา ๒๑ นาฬิกาเศษรถไฟออกจากกรุงเฮกไปปารีส สมเด็จพระราชินีทรงส่งพระองค์ กับทงเจ้าราชธิดาพระอัยยาคัยศมาทง ๓ พระองค์ ส่วนเจ้าพระภักดีทนน เพราะเป็นน้องของศกัโยฮันฮัลเบรต^(๗๔) รูเรื่องทลุกชอบพอกับพ่อ ก็เสยสนิทเสย

วันที่ ๘ เวลาเช้า ๘ นาฬิกา ถึงปารีส มาพักที่สถานทูต ไม่บอกให้ใครรู้ นอกจากหม่อมคัทลิน เพราะเขาไปอยู่บ้านใหม่ เขาเชิญไว้ให้กลับปารีสไปบ้านใหม่ของเขา จึงไปให้เลี้ยงน้ำชาในเวลาบ่าย ครั้นเวลา ๒๒ นาฬิกา มาขึ้นรถไฟ พวกฝรั่งเศสรูเรื่องเขาว่าพ่อกลับมาปารีส เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศแต่งให้ผู้แทนมาส่ง และคนอื่นๆ มาส่งอีกหลายคน ชายชาวกับชานีพิทอยู่ปารีส ไม่ได้ตามมา แต่พระองค์ชายกลาง^(๗๕) พระองค์ชายเล็ก^(๗๖) ของสมเด็จพระราช^(๗๗) จะไปฮอลันดาในสวิตเซอร์แลนด์ (ที่แห่งหนึ่งต่างหากจากที่พ่อจะไป) อาศัยรวมกองมาด้วยในรถเดียวกัน

วันที่ ๑๐ เวลาเช้า ๘ นาฬิกา ถึงเมืองมอนเตออร์ดี ชายติดกับชายหลาน^(๗๘) มาคอยรับอยู่ที่ถนน ตอนอยู่สวิตเซอร์แลนด์ อยู่ข้างมอดสเตรมากกว่าอื่น เพราะไม่มีเจ้าเมืองกรมการมาเกยวของ ด้วยเป็นทงพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายต่างประเทศไปเที่ยวกันอยู่

เสมอ ขึ้นเสียแล้ว เวลาบ่ายเช้ารถกะบะเขาไปเที่ยว ขึ้นเขาสูงกวจนไปจนถึงเมืองกุร์แย ซึ่งเป็นที่ทำเนียบช้างเนยอ่อนที่ส่งไปขายเมืองเราเป็นอันมาก กินสด ๆ อร่อยพอใช้

วันที่ ๑๑ เวลาเขาลงเรือไฟรับจ้างเดินเรือในทะเลสาบมาเมืองเวนิวา กลับเข้า เกี่ยวของราชการอีกเล็กน้อย คือเดินกลางวันพวกหัวหน้าพนักงานสันนิบาตชาติ แล้วเขา เชิญไปตู่ทำการสันนิบาตชาติ เทียวอยู่เมืองเวนิวาจนเย็นขึ้นรถไฟกลับมาเมืองมอนเตรอส์

วันที่ ๑๒ เวลาบ่ายไปเมืองไลซาลส์ คูบ้านที่หลานชาย^(๖๖) อยู่ แล้วเชิญพวก นักเรียนไทยที่อยู่ในสวิตเซอร์แลนด์มาเลี้ยงนารา

วันที่ ๑๓ เวลาเช้า ๘ นาฬิกาเศษ ขึ้นรถไฟออกจากเมืองมอนเตรอส์ เวลา ๑๑ นาฬิกาถึงเมืองบรีคซึ่งตั้งอยู่หว่างเขาสูงริมทางข้างของซิมปลอง เวลาบ่ายไปรถยนต์ขึ้น เขาสูงทางของซิมปลอง ไปจนถึงซอลปัด คือวัดที่อาศัยคนเดินทาง ซึ่งพระเจ้านะโปเลียน ที่ ๑ สร้างไว้ อนึ่ง เมื่พอไปเฝ้าสมเด็จพระราชินฮอแลนด เจ้าพระภักดาได้ทรงแนะนำว่า ถ้าจะเที่ยวเขาสูงที่มีตะโนถึงอาจจะจับเดินได้ ให้ไปที่ซากอรัณนิกราด ที่นั่นดูวิวงามคนัก จึงจะไปที่นั่นพรุ่งนี้

วันที่ ๑๔ เวลาเช้าขึ้นรถไฟ (ห้า) ย้อนทางมาจนถึงเมืองจิลป์ แล้วแยกทาง ขึ้นเขาไปอีกชั่วโมงเศษถึงไฮเตลท์ยอดเขานิกกราด สูงกว่าพื้นทะเล ๑๐๕๐๐ ฟิต (คือสูง กว่าเขาที่บ่ง ๔ เท้า) เจอกำลังน้ำแข็งและตะโนตก ได้พบเห็นบริบูรณ์ เวลาเย็นกลับ มาเมืองบรีค

วันที่ ๑๕ เข้าเวลา ๑๐ นาฬิกาเศษขึ้นรถไฟลดต่อโมงค์ซิมปลองมาประเทศอิตาลี ถึงเมืองตุรินเวลาบ่าย ๑๗ นาฬิกาเศษ มีพวกเจ้าเมืองกรมการ กับทั้งพระยาอภิบาล^(๖๗) และคุณหญิงมากคอยรับ

วันที่ ๑๖ (นครวาติบาลจัดรถยนต์ ๒ หลังให้ใช้ตลอดเวลาอยู่เมืองตุริน) เวลาเช้า ไปลูมัวเซียมไวของฮิปต์ แล้วไปที่โรงเรียนหลวงสอนศิลปะในมหาวิทยาลัยเมืองตุริน ซึ่งเขาได้เลือกพอกับสมเด็จพระนริศ^(๖๘) เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ เขาประชุมพวก นักปราชญ์ราชบัณฑิตยสถานรับ มีสมาชิกทั้งสองข้าง เวลาบ่ายไปที่ศาลานครวาติบาล ซึ่งตั้งอยู่หว่างเกาะแห่งหนึ่ง พวกนครวาติบาลต้อนรับเลี้ยงนารา แล้วพาขึ้นรถเทียวดูเมือง

วันที่ ๑๗ เวลาเข้าไปเฝ้าเจ้ารัชทายาท กับเจ้าหญิงพระชายา^(๘๐) ที่พระราชวัง
เวลานั้นเป็นฤดูร้อนหยุดงาน พระเจ้าแผ่นดิน^(๘๑)เสด็จไปประพาสอยู่บนภูเขา ไม่สามารถ
จะมารับได้เอง จึงตรัสสั่งให้เจ้ารัชทายาทมารับรองแทนพระองค์ มีการเลี้ยงกลางวัน
ประทาน แล้วพาดูในพระราชวัง เวลาบ่ายพวกบาทหลวงคณะเซด็ิเซียน (ซึ่งเข้าไปตั้ง
สอนอยู่ที่บางนกแขวก) เชิญไปดูโรงเรียนใหญ่ของเขา มีการรับรองหรรษา ออกจาก
โรงเรียน ไปบ้านกงสุล มีการประชุมเลี้ยงเครื่องว่างอย่างหรรษาอีก

วันที่ ๑๘ เวลาเช้า ๘ นาฬิกา ขึ้นรถไฟไปเมืองมิลาน เวลา ๑๑ นาฬิกา แวะ
ดูวัดใหญ่ มีพวกเจ้าเมืองกรมการมารับเต็มตึก เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาขึ้นรถไฟ เวลา
๑๘ นาฬิกาเศษถึงเมืองเวนิซ เจ้าเมืองกรมการรับที่สถานีเหมือนทุกแห่งในอิตาลี กรมทหาร
เรือให้เรียนดัดไซ้ตลอดเวลาที่อยู่เวนิซ

วันที่ ๑๙ ไปดูวัดเซนมาร์ก ซึ่งเป็นวัดสำคัญของเวนิซ บาทหลวงผู้รักชาววัดพาเที่ยว
ดูแล้วไปดูวังโดต นายพลผู้เป็นเจ้ากรมรักษาวังมาพาดู บ่ายลงเรือยนต์แล่นเที่ยวดูเมือง
กำลังเรือคอนเตอเลอ ให้แจวไปฟังเขาเล่นเพลงกันในท้องนา

วันที่ ๒๐ เวลาเข้าไปขึ้นหอสูงที่หน้าวัดเซนมาร์ก ดูแผนที่เมืองเวนิซ กลางวัน
ไปที่เกาะลิโด ดูประชุมชนเล่นนารายทะเล กินกลางวันนั้นเวลาบ่ายกลับเวนิซ แล้วไป
ดูการแสดงรูปภาพ เสนาบดีกระทรวงคลังคนก่อนกับเจ้าเมืองพาดู

วันที่ ๒๑ ไปดูโรงงานทำเครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้องโมเสก เวลาบ่ายลงเรือ
คอนเตอเลอแจวเที่ยวดูเมืองตามคลองเล็กคลองน้อย

วันที่ ๒๒ เวลาเช้า ๘ นาฬิกา ลงเรือยนต์มาขึ้นสถานีรถไฟออกจากเมืองเวนิซ
บ่าย ๑๕ นาฬิกาถึงสถานีเมืองบัตตัวยา เจ้าเมืองกรมการคอยรับกับมองติเออร์ เดอร์สติ
ราชทูตอิตาลีที่กรุงเทพฯ คอยรับ พาไปดูศาลากลางและวัดวาที่สำคัญในเมืองนั้น แล้วขับ
รถออกนอกเมือง ไปยังบ้านของมองติเออร์ เดอร์สติ (ตามที่แก้ได้เชิญไว้แต่เมื่อก่อนมา
กรุงเทพฯ) ภรรยาขับลูกคอยรับอยู่ที่นั้น เหยงนำชาแล้วรออยู่จนเวลาค่ำ แก่เชิญผู้
บรรดาศักดิ์มาประชุมเลี้ยงคืนเนอร์ให้ แล้วจึงกลับมาขึ้นรถไฟ เวลา ๒๒ นาฬิกา ออก
จากเมืองบัตตัวยา เวลา ๒๓ นาฬิกาถึงเมืองฟลอเรนซ์ เจ้าเมืองกรมการกับมองติเออร์เศสโย
กงสุลเยเนอรัลรับ (เคยรับเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง)

วันที่ ๒๓ เข้าไปศาลานคราภิบาล บ้านเจ้าเมืองซึ่งตั้งอยู่ทางโบราณ ๒ แห่ง มีการต้อนรับและเลี้ยงเครื่องว่าง เวลาบ่ายไปดูสถานอุฟูซึ ซึ่งเป็นที่ไวรูปสำคัญต่าง ๆ แล้วเดินทางจนวนไปวังเปตตี ไปขึ้นรถไปบ้านกงสลุเยเนอราล เลียงนาซา แล้วพาขึ้นรถ ไปดูเมืองโบราณที่ขุดพบใหม่บนเขา . . . ไปพบศิลาจารึกติดผนังเวดเตอรลองทรมนนไว้ว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เคยเสด็จ

วันที่ ๒๔ เข้าไปดูวังเปตตีและวัดสำคัญต่าง ๆ บ่ายไปดูมิวเซียม สำหรับเมือง และบ้านโรมันโบราณของมิสเตอร์เอกตันเดรรัฐอังกฤษคน ๑

วันที่ ๒๕ เข้าไปดูมิวเซียมและไปดูโรงงานของโปรเฟสเซอร์พันตะกินตี ที่บนพระบรมรูปทองแดงของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เวลาบ่าย ๑๓ นาฬิกาขึ้นรถไฟออกจากเมือง ฟลอเรนส์ มาถึงกรุงโรมเวลา ๑๘ นาฬิกา มีเจ้าเมืองกรมการรับตามเคย

วันที่ ๒๖ พวกคณาจารย์ศิลปหลวง สำหรับประเทศอิตาลีเชิญไป มีพิธีต้อนรับและเลี้ยงของว่าง เวลาบ่ายเที่ยวดูโบราณสถานต่าง ๆ

วันที่ ๒๗ เที่ยวดูโบราณสถานต่าง ๆ วันนี้ ได้ตกลงให้โปรเฟสเซอร์ตอร์วีจอาน ตัดเนื้อที่นอกในคอหญิงพิลย ซึ่งทำให้เขามีอาการอ่อนเปลี้ยไม่ปกติตั้งแต่กรุงปารีส ตัดสำเร็จโดยเรียบร้อย แต่ถูกบังคับให้อยู่ในห้อง ๕ วัน เวลา ๑๘ นาฬิกาไปหาท่าน มุสโสลินี(๘๒) ผู้สำเร็จราชการ รับรองโดยอัครราชคดียุติ

วันที่ ๒๘ ตอนเช้า ดูโบราณสถานในกรุงโรม บ่ายไปวางพวงมาลาคำนับพระศพ พระเจ้าแผ่นดินอิตาลีหลวงมาแล้วทั้งสองพระองค์(๘๓) แล้วไปดูทะเลสาบเนมิ กับเรือโบราณ ๑๘๐๐ ปีที่ขุดพบในทะเลสาบนั้น คำขียนอักษรบรืดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เชิญ ไปเลี้ยง วันนั้นชายดีดลาไปอเมริกา

วันที่ ๒๙ ไปเฝ้าโป๊ป(๘๔) รับรองอย่างสนิทสนมดี ทรงทราบเรื่องราวขบถที่หยุดภา และเตรียมเหรียญเรื่องโกคาปาน(๘๕) ไว้ประทานพ่อ นอกจากนี้เฝ้าโป๊ป ไปหาชาติเนน ผู้สำเร็จราชการ(๘๖) วะตีกัน เวลาบ่ายไปดูเมืองดีเวตตี

วันที่ ๓๐ เข้าไปหอพระสมตฺรของโป๊ป โป๊ปมีรับสั่งให้เตรียมเครื่องราชบรรณาการ กับพระราชสาส์น และจดหมายเหตุต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับไทยมาแต่โบราณไว้ให้ดู แต่ พระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการ ครองพระนารายณ์สูญไปเสียแล้ว ออกจากหอพระสมตฺร

ไปดูโรงงานของโป๊ป ทำเครื่องโมเสก ซึ่งฝีมือดีกว่าที่เห็น ๆ ทั้งหมด แล้วไปดูบ่อน้ำร้อน
อันเยโลของโบราณ บ่ายไปดูพิพิธภัณฑ์สถานคาเปโต เจ้าเมืองโรมันกับภรรยาเลขงนาซา
และให้เหรียญที่ระลึก

วันที่ ๓๑ เวลาเข้าไปดูมิวเซียมใหญ่ในวังเวตีตัน บ่ายไปดูวัดเซนต์ปีเตอร์ ซึ่งเป็น
วัดใหญ่ยิ่งในกรุงโรม

วันที่ ๓ กันยายน เข้าไปดูวังเจ้าตอเรีย วัดเซนต์ยอน บ่ายไปดูวัดเซนต์ปอล
แล้วไปดูชุดเมืองฮอตเตียโบราณที่ริมทะเล และดูที่เดินน้ำทะเล ซึ่งท่านมุสโสลินีให้สร้าง
ขึ้นใหม่สำหรับชาวเมืองโรม

พอจะอยู่ที่กรุงโรมจนถึงวันที่ ๕ กันยายน ไปเมืองเนเปอล จะพักอยู่เมืองนั้นจน
รู้ว่าเรือขบวนแรกจะถึงเมืองมาซีนาวันใด เวลาใด ก็จะขึ้นรถไฟตรงไปลงเรือที่เมือง
มาซีนาทีเดียว

[หมดลายพระหัตถ์จากยุโรปเดือนกันยายน]

วันที่ ๒๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ถึงหญิงใหญ่

พอได้รับจดหมายของเธอส่งมาในคราวเมลวันอาทิตย์ที่ ๒๙ ฐิติกันดี ด้วยสังเกต
 จำนวนหนังสือของเธอเขียนสองคราวมาแล้ว คุใจแจ่มใสขึ้น เรื่องที่ว่าพอจะกลับไป
 กรุงเทพฯ นั้น ทจริงเป็นแต่ได้ปรารภ แต่ยังไม่ได้ตกลงใจทีเดียว เพราะพอเป็นคนแก่
 ขนวดไฟค้างวันค้างคืนลำบากอยู่บ้าง แต่กพอทน ไม่เป็นไรนัก ลำบากใจอยู่แต่คิดว่าถ้า
 กลับเข้าไปอยู่กรุงเทพฯ ในเวลานี้ เห็นจะหาความสบายได้ยาก เพราะพอมีพวกพ้องมาก
 ทั้งไทยและฝรั่ง คงมีคนไปมาหาสู่ จะห้ามปรามก็ไม่ได้ ใครมาจะพูดว่าอย่างไร พอห้าม
 เขาไม่ได้ ฝ่ายข้างพ่อดีไม่อยากจะเกี่ยวข้องกับกิจการบ้านเมือง จะรับแขก พูดกับเพื่อนฝูง
 อย่างไร เห็นลำบากอยู่ บางทีการที่มคนไปมาหาสู่มากนั้นเอง อาจจะเป็นเหตุให้เกิดความ
 เข้าใจผิด ให้รำคาญใจ ไม่เป็นที่สงบปลอดโปร่งเหมือนอย่างอยู่บ้านนี้ ขอนเป็นเหตุให้พอ
 รังรา

เรื่องที่ว่ารัฐบาลจะทูลขอให้สมเด็จพระนริศฯ เจริญเจ้านายที่ออกมาอยู่ต่าง
 ประเทศ กลับไปอยู่กรุงเทพฯ นั้น พอคิดว่าเห็นจะเป็นแต่ข่าวลือ แม้เป็นความจริง
 สมเด็จพระนริศฯ ก็เห็นจะไม่ทรงบังคับ เพราะบรรดาเจ้านายที่ออกมาอยู่ต่างประเทศ
 ไม่มีหน้าที่หรือกิจเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองอย่างใด และมาด้วยได้รับพระราชทาน
 พระบรมราชานุญาตทุกพระองค์ด้วยกัน จะอ้างเหตุอันใด บังคับขึ้นพระทัยให้กลับไป
 ยังคิดไม่เห็น แต่ที่รัฐบาลอยากจะให้เจ้านาย (เว้นแต่บางพระองค์) กลับเข้าไปอยู่ใน
 เมืองไทยนั้น พ่อดีได้ยินแฉ่วเขาอยู่บ้าง ได้จดหมายเล่าไปที่หญิงมารยาตร ขอให้ตาม
 คุเกิด

พ่อเห็นในหนังสือพิมพ์ บางกอกไทม์ ส่งมาคราวนี้ ปรากฏว่าลูกกรรมพวงศา^(๑๑๕)
ถูกจับอีก พ่อให้นักหวาดไปถึงพวกลูกชายของพ่อ ขอให้กำชับให้ระวังปากกระวังตัว ขอ
สำคัญมั่นอกอยู่ทอຍาคบเพื่อนเที่ยวเตร่ และอย่าพูดเรื่องแฉลง ถึงจะปลอดภัยสัก ๘ ครั้ง
มันก็อาจจะเป็นเหตุได้สักครึ่ง ๑ อย่าประมาทและดี

พ่อหวังใจว่าอาการโรคของเธอจะค่อยบรรเทาขึ้น ขอให้รักษาใจไว้ให้ดี คิดถึงนัก

ถึง ๒๖ พฤษภาคม

วันที่ ๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๗

ถึงหญิงใหญ่

เธอเขียนจดหมายว่าร้องถึงความวิตกของเธอ ด้วยเรื่องอาหารการกินของพ่อ พ่อ
ได้บอกไปว่าตั้งแต่หม่อมหม่ามยาคบไปแล้วยังกินได้ด้อยู่ แต่เดี๋ยวนี้มาเกิดเหตุขึ้นในเรื่องอาหาร
การกินเมื่อสองวันมานี้ เมื่อคนงาน พ่อกินอาหารเย็นไม่อร่อยกินงเสียดคน ๑ ครั้นเมื่อคน
นกินไม่อร่อยอีก รู้สึกว่ารสอาหารมันเสียไป แต่แรกนั้นก็คิดว่าจะเป็นด้วยอาการเกิดขึ้นแก่
ตัวพ่อ ปรารภแก่ลูกที่อยู่ด้วยกัน ไปได้ถาม จึงได้ความว่าอาหารที่เสียดเพราะน้ำปลาไทย
หมด ต้องใช้น้ำปลานึง ก็ทำให้พ่อระลึกรู้นได้ ในทันทีว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
จึงทรงพระราชทานหีบหมากเป็นบำเหน็จแก่คุณเฝ้า^(๑๒๖) ด้วยใช้น้ำปลาดิบไปถวายเมื่อเสด็จ
ยุโรป คราวนั้นปรากฏแก่ใจว่าน้ำปลาไทยเป็นของวิเศษ ให้ไปซื้อที่คุนทบทิม^(๑๒๗) ที่นน
ท์เคยผูกหมัดอกเหมือนถัก จึงปรึกษากันถึงเรื่องอาหารที่จำเป็นจะต้องหามาแก่กรุงเทพฯ ได้
รายชื่อส่งของดังต่อไปนี้ คือ

๑. ข้าวไร่	๔. กระเทียม
๒. น้ำปลา	๕. ปลาแห้ง
๓. พริกแห้ง	๖. ปลาสลิด

นอกจากหม่อมหม่อมหม่ามยาคบจะป่วยแล้ว ส่วนปลาแห้ง ปลาสลิด คุณโต^(๑๒๘)
เคยให้พ่อเขียนจดหมายขอไปที่คุณโต ส่วนสิ่งอื่นนั้นขอให้เธอคิดหาส่งมา คราวแรกนั้น
หม่อมเฒ่า^(๑๒๙) รับเอามาได้ก็ดี แต่ต่อไปถ้าส่งทางรถไฟลำบากหรือส่งเปลืองเงินไปนัก

หรือใจไม่ได้ ควรส่งทางเรือกำปั่นยนต์ของห้างอีสต์เอเชียติก เขาออกจากกรุงเทพฯ
ตามสัปดาห์ครึ่งเสมอ เขาของจัดใส่หีบเสียให้ ให้ชายน้อยเขาไปฝากก็ได้ สำคัญแต่ต้อง
ส่งให้ทันตามกำหนดที่เรือเขาจะออก อย่าเหลวไหลให้คลาดเคลื่อน ก็จะได้อาหารการกิน
มาโดยสะดวกไม่เดือดร้อน

หวังใจว่าอาการของเธอจะยังคงเช่นเดิม

ศิริ ๒๖ พฤษภาคม

Cinnamon Hall,

206 Kalewei Road, Penang.

วันที่ ๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ถึงหญิงใหญ่

พอรู้ สักว่าเป็นหนพระวัดราชาธิวาสด้วย เมื่อก่อนทำบุญวันเกิดของพ่อ ได้ส่งจิว
กับรูปไปถวายเจ้าคุณธรรมจโรดม^(๑๓๒) เจ้าอาวาสวัดราชาธิวาสด้วยองค์ ๑ ท่านมีจดหมาย
ตอบมาว่าในวันที่ได้รับนั้น ท่านเอารูปของพ่อเข้ากราบ มีเครื่องบูชาพระรัตนตรัยเข้าไป
ตั้งที่ในโบสถ์ แล้วชวนพระสงฆ์ให้สวดมนต์เหมือนอย่างงานทำบุญวันประสูติตามวัง เมื่อ
สวดจบแล้วท่านยังแสดงคุณของพ่อให้พระสงฆ์ฟังต่อไป ตั้งแต่พ่อได้อ่านจดหมาย รู้สึกว่า
พ่อควรจะไปเสวยพระวัดราชาธิวาส ให้ตรงกับประเพณีที่สวดมนต์ ด้วยยอมเสวยพระที่
ท่านถวายให้สวดสวดมงคล แต่จะส่งให้ไปเสวยในเวลาไม่มีภาระงานอะไร ก็จะเอะอะ แผลก
ตาคน อีกประการ ๑ ก็เป็นเวลาเราขัดสน จะไม่ทำได้เท่าใดนัก พ่อมานักช่นว่า จวนจะ
ออกพรรษาแล้ว เขามักทำบุญตามวัด ขอให้เออจัดอาหารเสวยพระ อย่างที่เรียกกันว่า
เข้าหม้อแกงหม้อ ให้หญิงแก้ว^(๑๓๓) กับหม่อมเจมไปช่วยเสวยพระที่วัดราชาธิวาสในวันนั้น
แล้วให้บอกเจ้าคุณธรรมจโรดมให้ทราบด้วยว่าเป็นของพ่อสนองคุณพระสงฆ์ ที่ได้สวดมนต์
ให้พรเมื่อวันเกิด

ศิริ ๒๖ พฤษภาคม

Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang, S.S.

วันที่ ๑๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ถึงหญิงใหญ่

พ่อล้มอะไรไปเสียเรื่อง ๓ ฟังนักษัตรได้ คือกกลางเดือน ๑๑ เคยทำบุญถวาย
 หลวงกระหม่อมปู่เสมอ บัดนี้จนจะถึงกำหนดอยู่แล้ว เวลานี้เราก็คิดตน เดิมพ่อคิดจะไป
 ทำบุญอุทิศถวายทวดปู่ไล่ตักตุด หีบหนึ่ง แต่มานึกกันว่าแต่ก่อนมาถึงวันกลางเดือน ๑๑
 เคยเรียกประชุมลูกหลานถวายบังคมพระบรมอัฐิ หลวงกระหม่อมปู่ เป็นเครื่องเตือนใจ มิให้
 ลืมพระเดชพระคุณ และเป็นเครื่องเตือนใจ อธิบายให้ประพฤติดีๆ ให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ
 ของหลวงกระหม่อมปู่เสมอมา ซ่อนเป็นกาวสำคัญ จะงดเสียหาควรไม่ จึงมีจดหมายฉบับนี้
 มาขอให้เออคิดอ่านทำบุญที่ห้องพระบรมอัฐิ และเรียกลูกหลานของพ่อมาประชุมกราบ
 ถวายบังคมตามเคย ถ้าเชิญเสด็จพระองค์หญิงสาวมาเป็นประธานแทนตัวพ่อได้ด้วยยิ่งดี
 วันทำบุญนั้น จะทำวันอาทิตย์ที่ ๒๑ เดือนนี้ ตรงกับวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ให้สดวกแก่สมาชิกที่
 ต้องไปทำงานตามออฟฟิศ หรือจะทำในวันต่อมา คือวัน ๑๔ ค่ำ หรือวัน ๑๕ ค่ำก็ได้
 ดูเหมือนเคยนิมนต์พระวัดโสมนัสหรือวัดมงกุฏ วัดใดวัดหนึ่ง
 ให้นิมนต์ตามเคย

ชายใหม่ออกมา ถอดจดหมายของเธอมาให้ และพ่อได้ไต่ถาม ได้ความว่าอาการ
 ของเธอยังกำลังฟื้นชอนอยู่เสมอ กงยังยงดี ชายใหม่ก็อดด้วยซ้ำไปว่าเธอว่าถึงเดือนเมษายน
 จะออกมาหาพ่อ ถ้าเขื่อนนพอเห็นจะไปรับถึงป่าดงเบงก่า หรือบุกตีมา

ถึง ๑๖ ตุลาคม

วันที่ ๑๘ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๘๐

ถึงหญิงใหญ่

พ่อได้รับจดหมายกับหนังสือแจกงานศพหม่อมใหญ่ที่ฝากมาให้ฉันแล้ว

งานศพหม่อมใหญ่เป็นการครึกครื้นด้วยมโหฬารมาก พ่อมีความยินดี ชอบคุณ
 เอียงกวางผูน และชอบคุณท่านผูนท ได้ช่วยเหลือทุกคนรวมทั้งนายสมบุญที่พิมพ์หนังสือ
 แจกช่วย หนังสือนั้น ถ้าว่าตามตรง เป็นเรื่องดีมาก ปลาดแต่พ่อล้มสนิท นี้ก็ไม่ได้
 ว่าได้แต่งหนังสือ จนมาได้เห็นที่เธอส่งมา แต่จะรับว่ายินดีก็กระตักปาก เพราะรู้สึก
 อยู่ว่าอะไรที่พ่อได้ทำไว้ ถ้าเป็นฝ่ายดีอยู่เป็นของต้องปกปิดทงน เช่นประวัตพิพจน์ท
 สกาน ดูแต่ตนจนปลายก็ไม่ขอพ่อว่าเป็นผู้พยายามจัด จนเลื่องลือททุกประเทศ แม้แต่
 พระนามสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ซึ่งตรัสสั่งและอุดหนุนให้จัด ก็ไม่กล้าถึง จนพ่อบ่นกับ
 นายเดช(๘๘) เมื่อออกมา นายเดชไปต่อว่าหลวงบริบาล (๘๘) จึงแก้ไขให้บ้าง เพราะเป็น
 ระบุขอหาแต่ความชั่วของพ่อ จริงหรือไม่จริงก็ไม่เดอก เช่นหาว่าชายเมืองและจะยกทัพ
 เกรียงมาตีเมืองไทยเป็นต้น ระดมเงินเป็นเช่นนี้ พ่อจึงไม่ยอมให้พิมพ์หนังสือพ่อแต่ง
 หรืออวดการทพอได้ท พิมพ์แล้วก็แล้วกัน สมบุญเป็นคนซื่อจริงซอใจ เมื่อเรื่อง พระยา
 อนุมาณกับนายพจน์ เตชะคุปต์ ขอให้ช่วยแต่งหนังสืองานศพพระยาโบราณ ฯ และสมเด็จพระ
 กรมพระนริศ ฯ พิมพ์หนังสือ กฎมณเฑียรบาลทว่า พระยาอนุมาณแต่งคำนำยกของพ่อ
 อ่านเขาก็ออกทว่าคาญ เป็นทวงไปถึงพระยาอนุมาณ หวังว่าจะไม่ได้รับความรำคาญอย่างใด
 หนังสืออะไรที่พ่อแต่งเดยวันอ่านกันแต่กับสมเด็จพระนริศ ฯ เท่านั้น

เรื่องอหิวาตกโรคในกรุงเทพฯ ฯ เป็นเหตุใหญ่โต ตันกันลงมาถึงเมืองชวามลายู
 จนต้องแก้ โปรแกมการประพาสของสมเด็จพระพันวัสสา งศการเด็จไปสุมาตรา มุดเหตุ
 ทเกิดทางนนั้น เมื่อกอนสมเด็จพระพันวัสสาจะเด็จจมาไม่ชานัก มีชาวฮอลันดาตน ๑ บิน
 มาลงทกรุงเทพฯ ฯ พักอยู่สองสามวัน แล้วบินหรือลงเรือมาดังคโปร้ พ่อไม่รู้แน่ แต่ลง
 เรือเกาะที่ดังคโปร้จะไปสุมาตรา พ่อเรือเกาะออกมาจากดังคโปร้ ฝรั่งเศสคนนักเป็นอหิวา

10/03/2565

ตะกะโรคตายในเรือเกตะ ๆ ก็กลายเป็นอย่างหมาหัวเน่าแต่จวนนั้น เขาที่หนักต้องถูก
 ควารันตัน(๘๘) กองชุดเยเนอรัลฮอลันดาเขาโทรเลขมาบอกว่าเป็นโรคเรื้อรัง เขาจะ
 มี โทรเลขถึงเจ้าเมืองเมตัน ให้สอนมัน มีให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในกรมการควารันตัน เรืออื่น
 ที่จะสบายเหมือนเรือเกตะก็ไม่มี และพอมาคิดดูในทางการเมือง เห็นว่า ถ้าสมเด็จพระ
 เสด็จอยู่สิงคโปร์หรือบังกามาแต่ก่อน เขาก็คงไม่รังเกียจ นี่เสด็จตรงลงมาจากกรุงเทพฯ
 ในเวลาที่ที่หวาดกลัวโรคชุมจริง เขาคงไม่อยากจะเสด็จไป แต่พูดอย่างนอัยศาสตร์ ถ้าชน
 เสด็จไปเขาคงไม่พอใจ และพวกหนังสือพิมพ์อาจจะกล่าวแสดงความไม่พอใจ เห็นเป็น
 การเสียดาย ใต้ไม่เท่าเสีย ปรีक्षाกันแล้ว พอจึงทูลขอให้จัดการเสด็จไปสู่มาตราเสีย
 เปลี่ยนเป็นประทับอยู่ที่บังกาแต่วันที่ ๑๕ จนเรือเมโอเนีย ซึ่งขากว่ากำหนดเดิม ๒ วัน ออก
 จากบังกาวันที่ ๒๔ หรือที่ ๒๕ เมษายน ทูลกระหม่อมชายก็จะเสด็จมาถึงสิงคโปร์ วันที่ ๒๖
 ก่อนสมเด็จพระเสด็จถึงวัน ๑ เพราะเรือเมโอเนียจะแวะที่เมืองกวางาลาลุมปูร์แต่เมืองมละกา
 ะหว่างทาง ๒ วัน

การทรมานเสด็จเรี่ยรวยดี สมเด็จพระเสด็จ ฯ ก็คิดว่าประทับชื่อนามอนฮอลสบายดี สมเด็จพระ
 เสด็จประพาสแต่เวลาบ่าย นอกนั้นเขาเที่ยวชอชองเวลาเช้าอีกเวลา ๑ พระยารัตนเศรษฐี
 กับพระยารัษฎา เขาให้ยืมรถใช้บ้านละหลัง ของเราหลัง ๑ รวม ๓ หลังพอดี

ที่ ๒๖ รัชกาลที่ ๖

Cinnamon Hall,
 206 Kelawei Road, Penang, S.S.

วันที่ ๒๕ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๘๐

ถึงหญิงใหญ่

พอเขียนจดหมายจะเขียน ในเวลาบัดนี้ ด้วยการรับเสด็จสมเด็จพระพันวัสสา
 ได้เป็นไป โดยอย่างดีที่สุดที่จะพึงเป็นได้หมดทุกอย่าง ตามโปรแกรมเดิม เสด็จมาถึงวันที่ ๑๕
 รุ่งขึ้นจะเสด็จไปสู่มาตรา ๓ วัน แล้วจึงจะเสด็จกลับมาประทับที่ชื่อนามอนฮอลอีก ๔ วัน

แต่เมื่อก่อนเสด็จมามุ่งบินมาจากกรุงเทพฯ มาลงเรือเถาะ จะสุมาตราไปเป็นอธิวา-
ตกลโรคตายในเรือเถาะ ๆ ก็เป็นอย่าง "หมาหัวเน่า" เขาท โหนักถูกควารันตน พอจึง
ทูลขอให้งดการเสด็จไปสุมาตรา ก็เป็นอันตกลง เสด็จประทับอยู่แต่ที่ชานามอนฮอดทง
๕ วัน เพิ่งเสด็จไปด้วยเรือกำปั่นยนต์ไฟโอเนย์ เมื่อวันเสาร์ที่ ๒๕ วานนี้

ตั้งแต่แรกเสด็จมาประทับอยู่ วันหนึ่งตรัสว่า อยู่ที่ชานามอนฮอดสบายมาก อากาศ
ก็ดี สิ่งเกิดดูต่อมา ตั้งแต่เสด็จมา พระฉกรรจ์ผู้มองชน ได้ยินว่านาหนักพระองค์กษ
ข้าหลวงที่เคยตามเสด็จประพาสเที่ยวก่อน เขาว่าเสด็จคราวนี้ไม่เวลากว้างเลย วันจะ
เสด็จกลับ ตรัสกับพ่อและเจ้าหญิงว่าบหน้าถ้าไม่อะไรขัดข้องจะเสด็จมาอีก ดูขอบพระ
หฤทัยในการที่เรารับเสด็จจริง ๆ จึงเกิด ตยยนตกันทวหนา

การที่จรวบเสด็จนั้น ดูเหมือนได้บอกไปแล้วว่า จะจัดตักหลังนารับเสด็จทงหลัง
สมเด็จพระทับห้องที่พอเคยอยู่ ห้องตรงข้าม ๒ ห้องนั้นเป็นห้องพระองค์สร้อย ห้อง ๓ อยู่
ด้วยกันกับพวกตามเสด็จบางคน ที่เรอชวนให้อยู่ด้วย อีกห้อง ๓ เป็นห้องพระองค์วาปี (๕๑)

อยู่ด้วยกันกับผู้ที่เรอชักชวนเช่นนั้นเหมือนกัน ให้หม่อมหม้ายย้ายไปอยู่ห้องเล็กตรงบันได
ที่เต็กหล่อเคยอยู่ เอาห้องหม่อมหม้ายให้เจ้าหญิงที่ตามเสด็จ เช่นหญิงอื่น (๕๒) หญิงอื่น

(๕๓) กับข้าหลวงที่มากคนหนึ่งอยู่ พวกเราอยู่ ๓ ห้อง พ่อกับหญิงเหลื่ออยู่ที่ห้องชายใหม่
ดูเหมือนเรอที่เคยอยู่ หญิงพูนอยู่กับหญิงพิลยเต็ก ๆ อยู่รวมกันที่ห้องหม่อมหม้าย (๕๓) อยู่

เป็นอย่างเดียวกันทั้งพวกเราและพวกที่ตามมาเสด็จ แต่ผู้ชายไม่มีที่พอรับได้ ชายอื่น (๕๔)
ไปอยู่ไฮเตลรัตนนิมิต ชายน้อยกับหญิงหุ่ยไปอยู่ไฮเตลเชียงไฮ้ แต่กชวแต่เวลานอน กลาง

วันมารวมกันที่ชานามอนฮอดทงนั้น เวลาก็นัก โปรดให้ ใช้กำหนดตามเคยใช้ ในชานา
มอนฮอด คือ เวลาเช้าตงเครื่องหมุ่ขกระदनตอดักหลังนอกกับหลังใน ใครคืนก่อนกินก่อน

ไม่ต้องรอกัน เวลาบ่ายโมงกินกลางวันห้องล่างตามเคย เวลาบ่าย ๔ โมงเลี้ยงนำชาติ
มุขกระदनชนบน เวลา ๒ ทุ่มเลี้ยงเวลาค่ำที่ห้องล่าง เลี้ยงแล้วแยกกันไปตามใจ แต่

สมเด็จพระมัทรงไฟจนถึงเวลาเช้าที่บรรทม พ่อจัดที่ทรงไฟ ใ้เภาถวายที่ทรงห้องเขียนหนังสือ
ของพ่อ แต่ทรงกับข้าไฟที่ท่านเคยทรงด้วย พวกเราไม่ได้เข้าไปเกี่ยวข้อง

10/03/2565

การประพาสนั้น พ่อจะให้เสด็จประพาสแต่ตอนบ่าย ตอนเช้าให้ทรงพักตำราญ
พระอิริยาบถ เพราะท่านไม่มีพระประสงค์จะเสด็จไปเที่ยวดูร้านขายของ ตรัสว่าได้เคย

เที่ยวมาเสียดหนักกว่าหนัก ตั้งแต่ตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งที่ตงคโปร้และบั้งก็เคยเป็นของให้พวกที่ตามเสด็จไปเที่ยวกันตามอำเภอใจในตอนเช้า หญิงพูนกับหญิงพิลัยเข้ารับหน้าที่อยู่ประจำพระองค์แทนพวกที่ไปเที่ยว เสด็จประพาสในตอนบ่ายนั้น พระยารัตนเศรษฐีเขาให้รถยนต์คันใหญ่ของเขา นั่งได้ ๗ คน มาประจำหลัง ๓ พระยารัษฎาภักดิ์ให้รถยนต์ของเขามาประจำอีกหลัง ๑ เป็น ๓ หลังทั้งรถของเรา และยังมีรถของหลวงวชิรมิตรารองชุดเขเนอราดสยามที่เมืองตงคโปร้และรถกงหม่อมหม่อมบั้ง พร้อมกันมาตามเสด็จด้วยทุกคน ใช้รถพระยารัตนเศรษฐีเป็นรถพระที่นั่ง รถพระยารัษฎาภักดิ์สำหรับเจ้านายตามเสด็จ และเสด็จไหน ๆ ตามพระอภัยมณี แต่รถขยับเป็นเหน้อยกว่าเพื่อน เพราะใช้จีปาระตลอล้วน

ที่เสด็จประพาสนั้นก็ตามที่พวกเราเคยเที่ยวกัน มีแปลกแต่วันเสด็จไปทอดพระเนตรสนามบิน เจ้าเมือง (ซึ่งได้มาส่งการ์ดแล้วตามประเพณีการเสด็จไปอย่างไปรเวต) ไปคอยเฝ้าเหมือนหนึ่งว่าเผชิญไปปะกัน เหตุด้วยเขาเคยคุ้นกับทูตกระหม่อมแดง (๕๕) มาแต่ก่อน แสดงอภัยมณีดีเป็นอย่างยิ่ง ตัวผู้เป็นนายกสโมสรการบินก็ไป และจัดเครื่องบินไว้สำหรับพวกที่ตามเสด็จ แล้วแต่ใครจะอยากบิน ชายอื่นกับหญิงอื่นชนเที่ยวหนึ่ง ชายน้อยกับหญิงฮอ (๕๖) ชนเที่ยวหนึ่ง จนพลบจึงกลับ อีกวันหนึ่งเสด็จไปทอดพระเนตรโรงพยาบาลใหญ่ของรัฐบาลที่สร้างใหม่ และทอดพระเนตรโรงเลี้ยงเด็กตาบอด แล้วส่งเงินไปประทานทั้ง ๒ ราย

ว่าถึงคนพม่าเฝ้า พวกชาวกรุงเทพฯ บรรดาที่มาอยู่บึงกับทงพวก ณ ระนองพากันไปรับเสด็จหมด ที่มาเฝ้าในวันหลังต่อมา เจ้านายมาถวายน้ำปี้ใหม่หมดทุกองค์ นอกจากการนั้น พวกพระองค์หญิงอากาศก็ผลัดกันมาเฝ้าเนือง ๆ ตนก็จะร่ายมนต์เมือง ไทวก็มาเฝ้า ชันแต่พระยารัษฎามาทุกวันนี้แต่ไม่เฝ้า ไปเข้าทางหลังบ้าน ไปช่วยในการครัว ที่จริงพอให้อาศัยพวก ณ ระนองมากกว่าใคร ๆ ในการรับเสด็จ อะไร ๆ ที่ไม่มีไปชนเขามาจากบ้านพระยารัตนเศรษฐีกับบ้านพระยารัษฎาภักดิ์นั้น พระระนองเขาก็เดี๋ยวจิจรุระจะกลับไปกรุงเทพฯ อยู่แล้ว พวกเราขอให้เขาอยู่ช่วย เขาก็เต็มใจ ช่วยวิ่งเต้นในกิจทุกอย่าง

ยังส่วนการแจกจ่ายก็พระราชทานทั่วถึง ตลอดจนค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ดูเหมือนท่าน
ไม่พอพระหฤทัยที่จะให้พอออกทรัพย์ในการรับเสด็จเลยสักอย่างเดียว ถึงต้องกราบทูลวิง
วอน ขอให้ ได้สนองพระเดชพระคุณในการเลี้ยง พวกอื่นที่มาช่วยตลอดจนกงชูลก็ได้
ประทานของเป็นพระลี้ก

แขกที่จะมัตอนไป ก็พระนางสุวดี (๕๗) ว่าจะพาเจ้าหญิง (๕๘) มารตนา แต่
พระองค์ท่านเชอมีลาวยพระหัตถ์มาจากสิงคโปร์ บอกว่าพระนางสุวดีไม่ยอมมาพักที่
ชื่อนามอนฮอด ด้วยเกรงจะเป็นท่าเทียบสมเด็จพะพันวัสสา แต่บางที่จะมีเหตุอัน คือเกรง
ว่าเจ้าฟ้าหญิงจะมาแฉงถูกทอกเป็นได้ พอจึงตกลงจะแปรสถานขึ้นไปอยู่ที่ ไฮเตดแครกมน
เขา วันที่ ๒๗ น หนเสียงบงบงเมอเขาชอมแซมพันตักชื่อนามอนฮอด ด้วยตรวจพบผู้ทักอยู่
หลายแห่ง จนวันที่ ๑๒ พฤษภาคม จึงจะกลับลงมา เมื่อพระนางสุวดีมามาถึง พ่อจะ
เชิญขึ้นไปเลี้ยงกลางวันที่บนเขา ให้เจ้าฟ้าหญิงทรงรตนา

เวลานทางนกลางต่นอหว่าตกรโรคเมืองไทย รถไฟคราวหลังสมเด็จพะพันวัสสา
เสด็จมา ชาตงชวโมงครัง เพราะถูกกักตรวจคนโดยสารที่ปลายแดนอยู่ ชวโมงหนึ่ง
การต่นโรคระบาด คุณอยู่ไกลต่นมากกว่าคนอยู่ใกล้มาแต่ไร ๆ ไม่มีอะไรจะเด้ออีก
นอกจากสมเด็จเสด็จไปแล้วรู้สึกเหงา คิดจะไปคูนั่งแก้เหงา ทางฝ่ายสมเด็จจะทรงเหงา
ได้ยินจากคนเฝ้าเครื่องเสวยลงไปถวาย ว่าพอพวกพ่อทูลลากลับมาแล้ว ก็ทรงไฟ เดิมว่า
ไฟโอเนียงจะออกบ่าย ๕ โมง เมื่อลงเรือเขามอกว่าเลือกเวลาออกเรือไปเป็น ๒ ท่ม ให้ ไป
สืบเมอเขาวนน ได้ความว่าได้ออกต่อ ๒ ยาม เพราะบรรทุกสินค้าไม่แล้ว แต่คงถึงเมือง
สิงคโปร์วันที่ ๒๗ เจ้านายกับตงจะเสด็จมาถึงวันที่ ๒๖ เห็นจะมีเวลาอยู่ด้วยกับ
สมเด็จพะพันวัสสาเพียงสักวันหนึ่งหรือวันครึ่งเท่านั้น

ดั่ง ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

โฮเทลแคว่กับนเขาปิ้ง

วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

ถึงหญิงใหญ่

พ่อได้รับจดหมายของเธอที่ให้ขายนิต (๕๕) ถ้อยมานันแล้ว จะตอบขอบใจที่เธอ
ส่งของรตนาสงกรานต์ พ.ศ. ๒๔๗๐ มาให้เสียก่อน เพราะค้างมาหลายคราวมาแล้ว
พ่อมีความยินดี ขออำนาจพรให้เธอเจริญอายุอยู่ยั่งยืน ปราศจากโรคภัยพิบัติอุปัทวัน
ตรายทั้งปวง ให้อยู่เย็นเป็นสุข ทรงคุณความดีทุกอย่าง สมนักเป็นลูกหญิงใหญ่และลูก
รักของพ่อสืบไป เป็นนิจกาลเทอญ

ขายนิตออกมาถึงเวลาพ่อขึ้นมาอยู่บนเขา เธอตรงไปชื่อนามอนฮอด เกิดขบขัน
ที่ไม่มีใครจำได้ หม่อมยายเป็นผู้พบก่อน ตรงไปบอกหญิงพูนว่ามีเด็กหนุ่มคน ๑ หัว
กระเป๋ามาถามหาเจ้าพี่ เห็นจะเป็นเจ้า แลขรอยจะมาขอพักที่ชื่อนามอนฮอด คนอื่นก็จำ
ไม่ได้ มีแต่ยายดำ (๑๐๐) กับชายหยดที่จำได้ว่าขายนิตจึงรู้จักกัน หญิงพูนพาขึ้นมาหาพ่อ
ให้ทายว่าใคร พ่อก็จำไม่ได้ พิจารณาอยู่สักครู่ จึงรู้จักขายนิต ตูเต็บโต ละสวดยขึ้น
ก็ริยามารยาตรักเรียบร้อย ทำให้พ่อเกิดยินดีและเมตตาในทันที ที่เธออยากเรียนเป็นหมอ
นั้นพ่อก็เห็นชอบด้วย เพราะเป็นวิชาที่ใจเธอรัก ถ้าเรียนรู้อะไรจะหาเลี้ยงตัวได้

เรื่องชายดำ (๑๐๐) นั้นเป็นเรื่องหน้าสงสารมาก ว่าตามความเห็นของพ่อ เห็นว่า
ถ้ามีความหวังใจที่จะรักษาให้หายได้ จึงควรตั้งโรงพยาบาล ถ้าไม่มีความหวังใจเช่นนั้น
ส่งไปก็เหมือนเอาลูกไปปล่อย เพื่อขอว่าคาญของตัวเอง พ่อปลงใจลงเช่นนั้นไม่ได้
เพราะฉนั้น ควรปลุกษาหมอ เช่นหลวงวิเชียร (๑๐๒) ตูเสียก่อน ถ้าเขาเห็นว่าจะไม่หาย
เอาไว้ ทิฆามัน เป็นแต่หากคนเป็นพลเพียงให้คอยควบคุมดูแลอยู่ประจำตัว อย่าให้เที่ยวจุ่นจัน
ทำอย่างนั้นจะคิดว่า นักเสียวว่าเป็นกรรมที่จะต้องว่าคาญ ก็ต้องทนว่าคาญ เพราะเป็นลูก

พ่อขึ้นมาอยู่บนเขาได้ ๓๐ วันแล้ว ดูสบายดี ทอดยู่และการเลี้ยงดูที่โฮเทลนกทาด
อยู่ด้วยกัน ๒ คนกับหญิงเหต้อ กับนายชิต (๑๐๓) คนรับใช้อีกคน ๑ ถึงเวลาเย็นได้เดิน
เที่ยวเดินเป็นการออกกำลังกายทุกวัน มันก็เหมือนกับแปรสถานเปลี่ยนอากาศราว ๑ ชั่งพ่อ
หยุดมาพอครบปี คงเป็นคุณแก่คนามากกันอย เมื่อวานพ่อลงไปเยี่ยมบ้าน เห็นช
นามอนฮอดกำลังเประเปอนด้วยละของปูน ฟันเวอนที่เปลี่ยนกะดานก็ยังไหวอยู่หลายแห่ง

แต่เขารับว่าจะให้แหวท่นพอกกลับลงไปในวันที่ ๑๓ เดือนนี้ ด้วยที่บ่นึงจะมีการฉลองราชา
ภิเศกพระเจ้ายอซที่ ๖ เป็นการใหญ่โตถึง ๕ วัน พวกเราได้รับก้าตเชิญของเจ้าเมืองก
หลายใบ

เรื่องสมเด็จพะพันวัสสาเสด็จประพาสบ้านน เขาคงจะได้ฟังพวกตามเสด็จเล่าเรื่อง
ตลอดแล้ว น่าสงสารเมื่อเวลาเสด็จไปพบกับเจ้านายพวกบ่นึงมาเฝ้า ณ เมืองสิงคโปร์
ได้ยินว่าทรงพระกรรแสงกันมาก แต่ก็เป็นธรรมดาเพราะพรวากจากกันมาถึง ๕ ปี มีปลาด
อย่างหนึ่ง ไม่รู้ว่าเธอจะได้สังเกตหรือไม่ หนังสือพิมพ์ แมงจัน บางกอกได้มี ไม่กล้าวเคย
ว่าเสด็จมาประทับอยู่กับพ่อ ไม่ออกชื่อพ่อและพระนามเจ้านายพวกบ่นึงเลย ถ้าอ่านแต่
หนังสือพิมพ์ ดูเหมือนสมเด็จฯ เสด็จประพาสเกาะสุมาตรา (ซึ่งมีใต้เสด็จ) แล้วทรง
เรือกำปั่นยนต์กลับกรุงเพาหน

จดหมายฉบับนี้พอส่งตัววางมา เพราะคนตัดพิมพ์อยู่เสียชื่อนามอนฮอด จะรอ
พิมพ์ก็จะไม่ทันคราวเมด

ตั้ง ๒๖ กรกฎาคม ๑๙๐๖

Cinnamon Hall,
206 Kelawei Road,
Penang, S.S.

วันที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๗๐

ถึงหญิงใหญ่

วันเกิดของพ่อบ่นึง มีโทรเลข และจดหมาย ที่พอต้องเขียนตอบขอบคุณมาก จะ
เขียนตอบของเธอให้ทันฝากชายใหม่มาไม่ทัน จึงเข้าไป ขอโทษเถิด แต่พ่อก็ชอบใจเธอ
มากอยู่นั่นเอง 3/2565

ที่พ่อของตัวเองมาในจดหมายว่ากลับห้องเสีย ด้วยเดมิคินของแสดลงนนี้ เมื่ออ่าน
ตลอดตอนทั้งหมดเขาเข็ดและเธอเข็ดหตาบกลับรักษาตัวอกพอกจะยกโทษให้ไม่เข็ด ขอให้

ระวังรักษาตัวต่อไปให้ดี นอกจากรักตัวเอง ขอให้นึกถึงพ่อว่ารักและได้อาศัยเธอทำได้
อย่าให้พ่อเดือดร้อนรำคาญใจ ก็จะได้บุญด้วย

ถึงวันเกิดของพ่อ เจ้าหญิง ๓ คนที่หนีเธอหวาดมาแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ ปีที่ตกจับเป็นตัว
จำนำในวันที่ ๒๕ มิถุนายน และต่อมาอีกสี่ปีเกิดคุณ (๑๐๔) ครึ่งหลังวันที่ ๒๐ เวลา
พ่ออยู่หัวหิน ก็ถูกตัวปังกัดแผลเกิดพิษ ถึงต้องห้ามขึ้นรถไฟไปเข้าโรงพยาบาลในกรุง
เทพฯ เฉพาะในวันที่ ๒๕ มิถุนายนนี้หลังๆ ต่อมาไม่มีเหตุร้ายอันใด เธอก็ยังไม่หายคร่ำ
มึนเผอญเกิดเหตุเมื่อก่อนวันเกิดสักสัปดาห์ ด้วยชายหยดเป็นโรคคิบแทเรีย (๑๐๕) แรกเป็น
เป็นแต่ตัวร้อนและว่าเจ็บในคอ หายหมอบนเข็มมารักษา แก้วว่าเห็นจะเป็นต่อมบวม รักษา
ไม่ยาก ต่อมาอีก ๒ วัน ลงไปเจ็บที่หลอดลมและพูดไม่มีเสียง หมอบนเข็มรู้ว่าป็นคิบ
แทเรีย ส่งให้รีบส่งไปโรงพยาบาลกลางในทันที ด้วยว่ายาฉีดและเครื่องมอดำหรับรักษา
โรคนั้นของแกไม่มี รอดตัวหลังทันที ถ้าส่งช้าไปสักวันหนึ่งหรือสองวันก็ยากแล้ว แต่ถึงกระ
นั้นก็น่าสงสารมาก ไปอยู่แต่แม่กับลูก พูดภาษาก็กับพวกโรงพยาบาลก็ไม่เข้าใจกัน ต้อง
ให้นายชิตไปอยู่เป็นล่าม ก็อยู่ได้เพียงพลบ เขาได้คนภายนอกออกหมด กระทบรักษาน่า
กลัว เขายังคับให้คนไขนอนแนวเอามั้งกางข้างตอนหัว เขายอมให้เข้าทางลมหายใจทาง
๑ ฉีดยาที่ผิวหนังกอีกทางหนึ่ง ถึง ๕ เข็ม พ่อไปเยี่ยมตอนบ่ายในวันแรกส่งไป ชายหยด
เห็นพ่อกร้องไห้ แม่เห็นลูกร้องไห้ก็ร้องไห้ด้วย ทำเอาพ่อใจคออีกอ้วนที่เดียว อาการมาก
อยู่ ๒ วัน วันที่ ๓ นางพยาบาลเขาจึงบอกว่าเห็นจะหายได้ แต่ยังมีเรื่องลูกตามมาต่อไป
ด้วยโรงพยาบาลต้องรายงานบอกกรมเทศบาลว่าโรคคิบแทเรียเกิดขึ้น ด้วยเป็นโรคติดต่อ
มีข้อบังคับต้องให้รายงาน พกกรมเทศบาลรู้ ก็หมายมาถึงพ่อ ห้ามมิให้ส่งเด็กที่ขึ้นมา
มอนฮอดไปโรงเรียน จนกว่าจะได้รับอนุญาต หลานคำ หลานแมว หลานหนูยังไปโรงเรียน
ไม่ได้จนบัดนี้ แต่ชายหยดคนนี้อาการค่อยคลายมากแล้วเห็นจะได้รับอนุญาตให้กลับบ้านใน
ไม่ช้า

งานทำบุญวันเกิดของพ่อวันที่ ๒๓ เป็นแต่บูชาพระเมตตนนอนแล้วแจกของบูชามา
อยู่ด้วย การพิธีสงฆ์เลื่อนไปทำ ต่อวันที่ ๒๒ เพราะสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ท่านมา
จากเมืองปัตตานี มาถึงบึงเวลาย่ำ ๕ โมงเศษ ในวันที่ ๒๓ พ่ออยากจะให้ท่านมีเวลา
พักให้หายเหนื่อยเสียก่อนถึงวันที่ ๒๒ นิมนต์พระ ๕ องค์ มีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็น

ประธานสวตมณฑลียงพระแควนมนต์ท่านเทศน์กัณฑ์ ๓ บรรดาไทยชาวกรุงเทพฯ ที่มาอยู่
 บึงกุ่มมาช่วยทุกบ้าน เป็นการพร้อมเพรียงกันในวันนั้น พอเกิดบิตยันต์ ใจคอเบิกบาน
 ตลอดวัน เพราะได้รับพรมาแต่ที่ต่าง ๆ ทั้งกรุงเทพฯ และต่างประเทศ และมีญาติมิตรมา
 แสดงไมตรีจิตพร้อมกัน แต่เหตุที่ทำให้สนใจอย่างยิ่งนั้นคือ ได้พระราชทานพรของ
 สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีส่งมาทางโทรเลขอย่าง ๑ ได้ทราบจาก
 โรงพยาบาลกลางเขาบอกว่าชายหยดรดพื้นเขตต์อันตรรายแล้วอย่าง ๑ ท่านเทศน์ด้อย่าง
 ยิ่งพอเอาแต่รหัสหิ้งไต่ย่นกระจัดซัดทุกคำ เทศน์แควนมนต์ท่านประธานมนต์แก่บรรดาผู้
 ด้วยทนนทุกคน กล่าวได้ว่า การทำบุญวันเกิดบึง สำเร็จเรียบร้อย ด้วยประการทั้งปวง
 พอให้บุญแก่เธอด้วย

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ออกมายังประโยชน์อันอีกมาก ตัวท่านเองก็ชอบบึงนี้ ว่า
 อากาศดี อยู่สบาย และท่านได้เทศนาโปรดที่อื่นอีกหลายกัณฑ์ ได้ยินว่าเทศน์สอนพระที่
 วัดปัสสิโกศเวลาเช้ากัณฑ์ ๑ เวลาบ่ายเทศน์สอนพวกไทยชาวบึงอีกกัณฑ์ ๑ รุ่งขึ้นเขา
 นิมนต์ไปเทศน์ทวดบาตลนจ้งอีกกัณฑ์ ๑ ว่ามพวกไทยพากันมาฟังตงร้อย มีเสียงชมกัน
 ปากเดียว ทั้งพระและคฤหัสถ์ ว่าไม่เคยได้ฟังเทศน์จับใจเหมือนเช่นนั้นมาแต่ก่อน ท่าน
 ได้รับความเลื่อมใสมาก

พอชอบใจมากที่เธอเขาเป็นธุระช่วยจัดการที่ชายแควจะบวช นอกจากเธอ ก็เห็น
 จะไม่มีใครที่วงวรดิศริว่าจะทำอย่างไร ด้วยเป็นประเพณีเก่าเกินสมัยเสียแล้ว

เวลานั้นพอกำลังเตรียมรับกรมหมื่นเทวะวงศ์ แต่ไม่ความลำบากอันใด ด้วยเธอเคย
 มา ธุระแสร้อยหมดแล้ว หมอกระจำงออกมารับเมยกแวงมาหาทางผัวเมีย เสด็จอาวเห็น
 จะเสด็จมาถึงบึงราวต้นเดือนสิงหาคม เรื่องที่ชวา เธอคงได้ฟังหญิงมารยาตรเล่า พอไม่
 ต้องเขยน มีชาวทบหนักคหพระองค์หญิงธำภาเสด็จลงเรือยุดแล่นเดี่ยวออกจากบึงไปยุโรป
 เมื่อนวันที่ ๑ พอไปถึงถึงเรือ เธอห้ามไม่ให้ลงไปส่งถึงเรือให้ลำบาก นอกจากพระองค์เธอ
 ผู้ที่ไปด้วยคือชายกลาง (๑๐๖) คน ๓ หญิงผ่อง (๑๐๗) คน ๓ คุณท้าวสมศักดิ์ (๑๐๘) คน ๑
 กับมหาตเล็ก

พอหวังใจว่าจะได้พบเธอ (หญิงใหญ่) ในไม่ช้านัก ตัวพ้อมีความสุขสบายดีอยู่

ถึง ๒๖ พฤษภาคม

Cinnamon Hall,

206. Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๘๐

ถึงหญิงใหญ่

พ่อได้รับจดหมายเล่าเรื่องพระแฉ่ว^(๑๐๕) บวช รู้สึกชื่นใจเป็นอันมากถึงน้ำตาคลอ
ขอขอบใจเธออีกครั้งหนึ่งที่ได้เธอเป็นธุระจัดการต่าง ๆ สำเร็จเรียบร้อยอย่างดี เรื่องเสอ
ครุฑที่จัดให้เจ้านาคได้ ๒ ตัวนั้นเขาตลก เขารู้ว่าเรื่องบาตรของพ่อเธอก็คงจะได้จัดส่ง
ไปตามประสงค์แล้ว บาตรใบนี้ตั้งแต่พ่อใช้มาคิดเวลาอยู่ได้ถึง ๕๓ ปี หมายถึงจะรักษาไว้
สำหรับลูกหลานในตึกถูล ถ้าใครบวชจะให้ ใช้บาตรใบนี้สืบไป เมื่อพระออกมารับบิณฑบาต
อาหารที่ควรจะส่งไปให้สนของคุณใครบ้าง เธอก็คงคิดได้และแนะนำไปแล้ว

อนึ่ง พ่ออยากให้พระแฉ่วได้มีโอกาสอุทิศส่วนบุญแก่บรรพบุรุษ คิดว่าสำหรับทุก
กรรมอัมมู ให้มาทำถวายเป็นสังฆทานเมื่อกกลางเดือน ๑๑ สำหรับคุณย่า ถ้ามีโอกาสขึ้น
ไปบางปิ่นให้ ไปทำที่อนุสรณ์ตึกถูล ถ้าไม่มี โอกาสทำสังฆทาน ไม่ต้องทำมากมาย
ใหญ่ โตอะไร เพียงทอดผ้าบังสุกุลก็พอ สำหรับตายายนั่นต้องถามที่หญิงแสงข่ม^(๑๐๐)
ที่บ้านนั้นเขาเคยทำกันที่ไหน ก็ทำที่นั่น

พ่อคิดเป็นห่วงถึงเธอ ตั้งแต่ว่าเจ็บด้วยละเมียดหมอ อยากจะให้แปรสถานออกมา
เปลี่ยนอากาศอยู่ที่บ้านงีเสียดักคราว ขึ้นอยู่เมื่อเร็ว ๆ นี้คุณนายสวัสดิ์^(๑๐๐) มาบอกว่า
ได้ข่าวมาจากกรุงเทพฯ ว่าเธอจะมาบิณฑบาตในเดือนนี้ ปลาดใจกันทีไรไม่ได้ทราบจาก
เธอเลย คิดกันว่าเธอจะมาจริงคงมีจดหมายมาก่อน ครั้นได้รับจดหมายของเธอฉบับที่พ่อ
ตอบนั้น ว่าจะมาต่อเดือนหน้า เป็นอันคอยค้ำไป

พ่อได้รับลายพระหัตถ์พระองค์หญิงประภาวดี^(๑๐๒) ว่าเธอจะเสด็จมาส่งพระองค์
เปรม^(๑๐๓) ไปยุโรปวันที่ ๗ สิงหาคม และจะมาพักอยู่ชื่อนามอนฮอด ๑๕ วัน พ่อได้
ตอบรับไปแล้ว จะจัดห้องให้เธอประทับกับลูกสาว^(๑๐๔) (ถ้ามาด้วย) ห้อง ๑ สำหรับ
พระองค์เปรมพักห้อง ๑ แต่พระองค์เปรมเห็นจะพักอยู่เพียง ๗ วัน

กรมเทเวศวงศ์ออกมาถึงบึงเมื่อดันที่ ๕ มาค้างอยู่ชั้่นนามอนฮอด ๒ คืน มีลูกสาว
 เสด็จนิมาน (๑๑๔) ตามมาทำเครื่องแจให้เสวยด้วย สังกัดตุอการประชวรของกรม
 เทเวศวงศ์คลายช่นมากแล้ว ผิดพรรณตเป็นแต่ชูปพระองค์ ไปสักหน้อย อยู่ท่น ๒ วันแล้ว
 เลยไปแคะรอนฮิด เดิมกะว่าจะไปอยู่ ๓ สัปดาหะแต่บอกข่าวมาภายหลัง ว่าอากาศ
 แคะรอนฮิดตมาก อากการพ่นช่นเร็วเห็นจะหายสนทได้ท่น จ้งเลือนเวลาต่อไปอีก
 สัปดาหะ ๑ จะกลับมาถึงบึงกำหนดวันที่ ๒๗ กรกฎาคม แต่คราวนเฮอชอไปพักที่โฮเตล
 วันนิตก่อนกลับกรุงเทพ ฯ เพราะรู้ว่าพ่อจะต้องตระเตรียมรับสมเด็จกรมพระนริศ แต่พ่อ
 ด้รับลายพระหัตถ์ทุกกระหม่อมชาย ตรัสบอกมาว่าสมเด็จกรมพระนริศจะเสด็จมาถึงบึง
 ตอวันที่ ๒๗ สิงหาคม การที่จ้ดรับเสด็จสมเด็จกรมพระนริศนั้ ตัวพ่อจะย้ายไปอยู่ห้อง
 ชายใหม่ ให้หญิงพูนย้ายมาอยู่ห้องพ่อ เอาห้องหญิงพูนกับห้องตอกัน ถวายสมเด็จกรม
 พระนริศกับคุณโตและเจ้าหญิง ห้องนึ่งกลางเรือนจะจัดถวายเป็นที่สำราญไม่ให้ตองเกรง
 ใจพ่อ เพราะระเบียบเวลาของท่านกับเวลาของพ่อมิดกัน จะได้เสด็จอยู่ตามสบายไม่ต้อง
 ผืนพระอิริยาบถของท่าน ที่จริงห้องชายใหม่ หรือห้องทตวเฮอเองชอบอยู่ณั้ พ่อรู้สึก
 ว่าเป็นห้องสบายมาตังแต่เมื่อไปอยู่คราวรับเสด็จสมเด็จพระพันวัสสา ยังติดใจ ไม่รังเกียจ
 ที่จะย้ายไปอยู่ห้องนั้ ทุกกระหม่อมชายตรัสเล่ามาถึงทำโปรแกมพาสสมเด็จกรมพระนริศ
 เทยว ดูท่านประดับประคองมาก เวลาเทยวตรให้เดินทางเพียงวันละ ๒ ชั่วโมงมิให้พัก
 และที่ ไหนมิ โบราณวัตถุสำหรับตุ้มีมือก่อสร้าง กะให้เสด็จประทับอยู่ท่นตง ๗ วัน ให้มี
 เวลาพอทรงพิจารณา เวลาประพาสของสมเด็จกรมพระนริศจ้งยัดยาว ว่าจะไปถึงเกาะ
 ปาหลดด้วย

พระองค์หญิงห้กลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ หวังว่าจะได้พบกับเฮอแล้วจะสบายหรือไม่
 สบาย พ่อนึกเป็นห่วงอยู่ หญิงภาพจนจะออกลูกอีกคน ๑ พ่อก็นักวิตกอยู่ กลัวจะมี
 ลูกถี่เกินไป เหมือนกับหญิงกลาง (๑๑๖)

10/03/2565

ด.จ. ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖

Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๑

ถึงหญิงใหญ่

พ่อได้รับจดหมายของเธอฉบับลงวันที่ ๑๒ พฤศจิกายนแล้ว ค้างตอบมา ด้วยติด
การรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัวและอื่น ๆ เพิ่งว่างลง

เรื่องการรับเสด็จนั้นหญิงแก้วคงจะเข้าใจแล้ว และหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ ที่มา
คราวนั้นลงรูปนายและเลขาการที่เขารู้นั้นมากอยู่แล้ว พ่อจะเล่าให้ฟังแต่ข้อที่เขาไม่
รู้นั้น

เมื่อลงไปเข้าในเรือวันที่ ๑๐ พฤศจิกายนนั้น พ่อลงไปถึงท่าเรือเวลาเช้า ๓ โมงเศษ
กำลังมีเสด็จรถคนเฝ้าเมืองเขาจะลงเรือช่วง เขาชวนให้พ่อไปด้วยกันกับเขา พ่อตอบ
ว่าเห็นไม่สมควรไปอย่างนั้น เพราะตัวเขาไปรับเสด็จตามตำแหน่งในราชการ พ่อไปเป็น
ส่วนตัว จะคอยอยู่ที่ท่าคนเขากลับมาหาพ่อจึงจะไป เมื่อเจ้าเมืองกลับมา พ่อชนจาก
เรือช่วงก็เดินยืมมาหาพ่อ มาพูดว่า I congratulate you for having such a good boy
as your king ทำให้พ่อเกิดปีติในทันที

เมื่อเรือไปถึงเรือแม่โคโนเนีย ก็บัดนี้เรือกับพระลวักย์ (๑๐๗) สมุหราชของศรีลังกา
มาคอยรับที่เชิงบันได พระขวริศวงศ์คอยรับอยู่ที่ต้นบันได พันธธงบันไดเข้าไป พระเจ้า
อยู่หัวกับเจ้าฟ้า ๒ องค์และพระชนนี (๑๐๘) ทรงคอยรับอยู่ที่ตาดฟ้า พ่อถวายคำนับแล้ว
ออกออดพระองค์พระเจ้าอยู่หัวไม่ได้ ทานกทรงกอดตอรับ ตั้งเขาลักดาयरูปไปลงหนังสือพิมพ์
เมื่อพ่อพาผู้อื่นไปด้วยแล้วรายตัวหมดแล้ว ครั้นชวนพ่อเข้าไปในห้องรับแขก จะโปรดให้
พอนางเกาฮองนั่งตงใหญ่ พ่อขูขอนั่งตงเล็ก ก็ไม่โปรด พ่อจึงทูลว่า ถ้าจะโปรดให้พ่อ
นั่งเกาฮองใหญ่ตงนั้น ก็ขอเชิญเสด็จประทับบนตงอีกตงครั้ง ๑ เหมือนอย่างเมื่อครั้งแรกได้
เข้าแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงพระสรวลแล้วเสด็จประทับบนตงตงครั้งหนึ่ง แล้วจึงไปประทับ
เกาฮองยว เวลานั้นนอกจากพระเจ้าอยู่หัว คูเหมือนจะมีแต่พระชนนีกับเจ้าฟ้า ๒ พระองค์
อยู่ในห้องนั้น ทุกพระองค์ และ พระชนนีโดยเฉพาะ ทรงไว้วางพระองค์สนิทกับพ่อเหมือน

อย่างแต่ก่อน ไม่แปลกเปลี่ยนแปลงอย่างใด พ่อเฝ้าอยู่สัก ๓๐ นาทีทุกกลับ เพราะใกล้จะถึง
 เวลาเสด็จขึ้นบก และจะทรงเรือขบวนของรัฐบาลดำเดียวกับที่พ่อไป อนึ่งพ่อได้บอก
 นายประสิทธิ์ กงซูล ไว้แต่ก่อนเสด็จมาถึง ว่าขออย่าให้กระโปงในโปรแกรมการรับเสด็จ ว่าจะ
 ต้องเสด็จมาหาพ่อที่ชื่อนามอนฮอล จะเสด็จมาหรือไม่เสด็จมา ขอให้สุดแล้วแต่พระราช
 หฤทัยพระองค์เอง แต่ไปทราบความว่า พระชนนีได้ตรัสแก่พระยาวิชิตวงศ์ฯ ตั้งแต่งเรือ
 เมโอเนยท์เมืองมาเซด ว่าเมโอเรือถึงเมืองบึงงายากจะเสด็จมาเยี่ยมพ่อ เขาได้กระดงโปร-
 แกรมแล้ว ว่าเมโอชนบกกจะเสด็จตรงมาชื่อนามอนฮอลก่อน แล้วจึงจะไปประพาสที่อื่น ๆ
 เพราะฉะนั้นพวกเราจึงต้องรีบกลับ มาคอยรับเสด็จ

เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จมาถึงชื่อนามอนฮอลพ่อไปรับถึงรถ ทุกเชิญเสด็จมา
 ประทับในห้องรับแขก พ่อทูลว่าพ่อเป็นคนสมัยเก่า ขอพระราชทานอนุญาตทำพิธีอย่างเก่า
 รับเสด็จด้วย ทูลแล้วพ่อก็ไปยกพานดอกไม้ธูปเทียนที่เตรียมไว้ และเรียกลูกหลานทุกคน
 เข้ามาเฝ้าด้วยกัน พ่อคุกเข่าถอพานดอกไม้ธูปเทียนทูลว่า ทงตัวพ่อกับครอบครัวขอถวาย
 ความภักศด้วยดอกไม้ธูปเทียนนบนเครื่องหมาย เมื่อทรงรับพานดอกไม้ธูปเทียนไว้ใน
 พระหัตถ์ พ่อถวายบังคมกราบ พ่อพอกลับลูกชนชั้น พระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงกราบตอบ
 พ่อจะทูลถามก็ไม่ทัน ตอนนั้นเจ้าชายวิบูลย์กับพระยามโนกาวายดอกไม้ธูปเทียนที่เขาเตรียม
 มาด้วย แล้วพ่อตั้งเครื่องเสวยเล่น เช่น ไชโคแลต และตอฟฟี่ เป็นต้น เพราะจะเสวย
 กลางวันที่สถานกงซูล พ่อทูลถวายชายหยดด้วยในตอนนั้น เสด็จประทับอยู่กว่า ๒๐ นาที
 จึงเสด็จเที่ยวประพาสต่อไปดังพรรณนาในหนังสือพิมพ์ แต่พ่อไม่ได้ตามเสด็จด้วย จน
 บ่าย ๒ โมงจึงได้ลงไปส่งเสด็จที่ท่าเรือ

แต่พ่อรู้สึกยินดีปลื้มใจมากหมโอกาสได้สังเกตหลายอย่าง ส่วนพระองค์สมเด็จพระ
 พระอานันทมหาดลน พระภริยาอศุขาศัย หรือธาวาอีกอย่างหนึ่ง คือพระอุปนิสัยดีมาก
 มีเคารพพระสติปัญญาดีกับเด็กสามัญ และรู้จักวางพระองค์พอเหมาะแก่เป็นพระเจ้า
 แผ่นดินที่ยังทรงพระเยาว์ ใคร ๆ ที่ได้เข้าใกล้แล้วมีแต่ชอบและสรรเสริญกันทุกคน
 ไม่เลอกว่าไทยหรือฝรั่ง แต่บุญญาภินหารเป็นข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ ที่ได้พระชนนีอย่าง
 พระชนนีศรีสังวาล พ่อไม่เคยคิดคาดเลยว่าจะเป็นผู้หญิงที่มีสติปัญญาสามารถมาก เพิ่ง

มาสังเกตในคราวนี้ รัชกาลพระองค์พอเหมาะศึทุกสถาน ใครคนึงต้องนับถือและคอย
คล้ายห่วงสมเด็จพระอานันทมหิดลเพราะมีชนนตด้วย

ในวันพฤหัสบดีที่ ๓๐ ซึ่งรับเสด็จสมเด็จพระอานันทมหิดลนั้น พอรับหลานชาย
น้อยอยู่ไทยเฉลิมลาภซึ่งมาในเรือเมโธเนีย พกทชชนามอนฮอด ด้วยเธอจะเข้าไปกรุงเทพฯ
ทางรถไฟในวันศุกร์ ตอนเย็นพ่อชวนเธอขึ้นรถไฟเที่ยวแล้วไปจรถับหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ
ที่ท่าตามเคย พอรถไฟกรุงเทพฯมาถึง พระองค์หญิงประเวศกับกรมหลวงสิงห์ทรงพระ
ดำเนินตามกันชนมากตกใจ ด้วยได้ยินข่าวแต่ว่าเธอจะเสด็จมา แต่ไม่ได้คิดว่าจะมาถึง
ในวันนั้น แต่ว่าเขาห้องที่ไฮเตลวันนิมิตไวแล้ว ไปอยู่ที่นั่นวัน ๓ แล้วพระองค์หญิงจึง
ย้ายไปอยู่บ้านเช่าที่พระยามโนเทียรจงหาเช่าได้ทางชายทะเล ตำบลตันหยงโตกง ใกล้ถนน
ทางที่จะไปพิน แต่กรมสังหนนพอพระหฤทัยไปอยู่ไฮเตลจนตตกเทียบนำเหล่า เธอเสด็จ
มาด้วยกิจเนื่องกับการศพคุณทับทิม จะกลับวันที่ ๒๓ เดือนนี้ เห็นจะไปลงที่หนองแก

ถึง ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖

Cinnamon Hall

15 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

ถึงหญิงใหญ่

พอได้รับจดหมายของเธอซึ่งพ่อคอยเตรียมจะรับอยู่แล้ว ด้วยคาดว่าเธอคงจะเขียน
เรื่องการสโมสรที่สวนศิวาลัยเล่ามาให้ทราบ เมื่อได้รู้ก็พอใจ แต่เธอบอกชาวไป ๒ คน
คือ กรมหมื่นเทวะวงศ์กับพระองค์อานไปหรือไม่ ทางบิ๊นังนกรมแปลกลปลาตด้วยหญิงพูน
ได้รับการัดเชิญเหมือนกัน แต่แรกพ่อคิดว่ากรมราชเลขาธิการเขาจะเขียนเผดถอไป
เพราะหญิงพูนอยู่ในจำพวกได้ตรา แต่เมื่อสังเกตคูลังของเขาเขียนเป็นภาษาอังกฤษลง

ตำแหน่งที่ส่งถึงบับ จึงเห็นว่าเป็นการตั้งใจเชิญ แต่ได้รับการคืนก่อนวันงานวันเดียว ถ้าจะไปก็ต้องขวนขวายจึงจะไปถึงทัน จึงเป็นอันจมนใจ

ที่บอกข่าวมาว่าเจ้าพระยากรมราชเลขาช่วยอีกนั้น พ่อออกวิตก ได้พรึ่นใจมาแต่เมื่อเห็นรูปท่านในหนังสือพิมพ์ ในการรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว เห็นตองมีคนเดินประคองทั้ง ๒ ข้าง ดูผู้สนกำลังร่างกาย เกรงจะเกิดป่วยเจ็บ ก็มาเป็นจริง ๆ ดังพ่อวิตก ขอให้เธอไปเยี่ยม โดยเฉพาะแทนตัวพ่อออกสักครึ่งหนึ่ง บอกท่านด้วยว่าพ่อเป็นห่วงมาก การทรมานกายท่านควรจะได้เล็กเสียสักที จะไปเอาอย่างคนที่เขายังหนุ่มแน่นนั้นเกินเวลาเสียแล้ว

อนึ่ง พ่ออยากจะรู้ว่าอีก ๒ พระองค์ คือ พระองค์หญิงประเวศกับกรมหลวงสิงห์เสด็จกลับเข้าไปคราวนทวงสบายคืออยู่หรืออย่างไร เจ็บหายไปที่เดียว สังกัดเมื่อวันเสด็จมาถึงบับนั่งดูอยู่ข้างจะทรุดโทรมไปกว่าแต่ก่อน แต่พอมายู่ได้สัก ๓ วันก็เปล่งปลั่งทั้ง ๒ พระองค์ ตรัสรับรองเองว่ามาถึงบับรู้สึกสบายกว่าที่หนองแก

หมูนที่ชื่อนามอนฮอลกำลังเปลี่ยวเปล่าด้วยหลานพากันไปเสียหมด คิดจะหาอะไรพอให้รื่นเริงกับเขาบ้าง ในระดาศรีสมัสก็ไม่มีอะไรที่เห็นสนุก เพราะเขามีสแต่แข่งม้า เต้นรำกับเสพสุรา จะไปดูนั้นก็ไม่มีเรื่องอะไรน่าดู ตกลงเป็นรักชาติลยอยู่ทบ้านตลอดเวลาที่เขาสนุกกัน

ที่ ๒๖ ทุ่งพริก

Cinnamon Hall,
15 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึงลูกหญิงใหญ่

จดหมายของพ่อที่ส่งให้เธอไปเยี่ยมเจ้าพระยากรมราชเลขาแล้ว พ่อส่งไปเมื่อเมลาคราวันศุกร์ที่ ๓๐ ธันวาคม ไปผ่านกับโทรเลขของพระยาสุหมบอกมาถึงพ่อเมื่อเจ้าพระยากรมราชเลขาถึงอสัญกรรมในวันศุกร์นั้น โทรเลขพระยาสุหมบอมาถึงเวลาห้าค่ำกำลังพ่อไปเที่ยว

ตากลาก หญิงผู้นั้น เธออ่านแล้วคบคิดกับน้องให้บิดขำมิให้พ่อรู้ ในความนั้น เพราะเกรงจะใคร่รักใคร่จนนอนไม่หลับ ต่อวันเสาร์เช้าพ่อตื่นนอน ไปนั่งกินกาแฟตามเคย เมื่อกินเสร็จแล้ว หญิงเหลือสังเกตเห็นพวยมแย้มเบกบานดี จึงพูดขึ้นว่า "หม่อมฉันมีข่าวจะทูลเรื่องหนึ่ง" พ่อถามว่า "ข่าวอะไร" เธอจึงบอกว่า "เจ้าพระยายมราชสิ้นเสียแล้ว" ถึงเจ้าหญิงคิดทำอุบายเช่นนั้น พ่อรู้ก็กลนไต่กไว้มืออยู่ เคยสดทรันทัดใจมาตลอดวัน คิดถึงความหลังตั้งแต่แรกรู้จักและได้ทำราชการด้วยกันจนเมื่อใด นาทาก็ยังไหลออกมา ทั้งรู้อยู่ว่าความตายเป็นธรรมดาโลก ไม่แปลกปลาดอันใด และนึกถึงคำคุณย่า ท่านเคยออกปากว่า "ฉันเคยเห็นคนมีบุญมานักแล้ว ยังไม่มีใครเหมือนเจ้าพระยายมราช" ซื่อเป็นความจริง ด้วยเจ้าพระยายมราชมีบุญ เมื่อญาติโอกาสที่จะทำความดีมีความชอบ มาทุกคนตลอดเวลาทำมราชการอยู่กับพ่อ แม้ต่อมาเมื่อพรากกันไปแล้ว ก็ยังมีบุญหนุนเรื่อยมาจนตลอดอายุ ถึงเห็นเขนนพอยังเป็นบุรุษ จะปลงให้ตก ถึงตัดอาลัยเพื่อนเก่า ซึ่งรักกันมาจนตายจากกันไปนั้น ยังตัดไม่ได้

พ่อเข้าใจว่าเธอกับผู้อื่นทวงชีวิต คงจะได้ไปช่วยเจ้าภาพจัดการศพตามสมควร และเมื่อเผาศพเจ้าพระยายมราช ขอให้ลูกทุกคนของพ่อนั่งราวเหมือนอย่างว่าเป็นศพอาว ด้วยทุกคนเคยนับถือท่าน เช่นไปลาโกนจุกและไปรดน้ำขมิ้นใหม่เสมอ ตัวท่านเองก็อว มีความรักใคร่มาไม่เว้นตัว

ถึง ๒๖ กรกฎาคม

Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๘๑

ถึงลูกหญิงใหญ่

พ่อได้รับจดหมายของเธอหลายฉบับยังไม่ได้อตอบ เพราะหมูนมกจระอะไรหลายอย่าง คือเตรียมรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัวชาลลภเป็นต้น เติมกงชูลเขาจะเชิญเสด็จประพาส

บนเขา ซึ่งยังไม่เคยเสด็จไป พ่อก็เลยรับประสมว่าจะเชิญเสด็จเสวยกลางวันที่ไฮเตด
 แครก ได้ขึ้นไปส่งเสียใจเสร็จแล้ว ครั้นรู้ว่าเรือพระที่นั่งถูกกักจำกัดเขต ไวกทวิษ เมือง
 สิงคโปร์ และจะถูกกักทขบงนด้วยเหมือนกัน ก็เลยต้องบอกเล็ก เรือมาถึงวันที่ ๒๐
 เขาไม่ยอมให้คนโดยสารขึ้นบก และไม่ทำให้ใครลงไปในเรื่องถ้าไม่ปลุกผีเสีย กงซุลกับลูก
 เมียที่จะไปเผ่าต้องปลุกผีใหม่ทุกคน เดิมพ่อคิดจะไปอาสาปลุกผี เพื่อจะได้ลงไปเผ่า
 แต่พวกลูก ๆ ตลอดจนหมอมฝรั่งที่อยู่หน้าบ้านพากันห้ามปราม ว่าคนแก่อายุเท่าพ่อไม่ควร
 จะไปเล่นปลุกผี ก็เป็นอันจกใจ พวกพนักงานกักเรือเขามีแก่ใจ จะผ่อนผันให้พ่อลงเรือ
 ไฟเล็กไปเล่นได้รอบ ๆ เรือพระที่นั่ง ก็ไม่เห็นเป็นประโยชน์อันใด เป็นแต่ไปแลดูกัน
 จะพูดจาอะไรกันก็ไม่ได้ จึงมิได้ไป เป็นแต่ไปแลดูกัน จะพูดจาอะไรกันก็ไม่ได้ จึงมิได้
 ไป เป็นแต่ฝากจดหมายถวายพรไปยังสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวระบับ ๑ กับสมเด็จพระชนนี
 ระบับ ๑ ฝากกงซุลไปถวายและได้รับพระราชทานพระราชหัตถ์เลขา ตอบรับพรกับพระ
 ราชทานพระบรมรูป องค์ ๑ เจ้าฟ้าองค์เล็กกับพระทานมา องค์ ๑ และได้รับลายพระหัตถ์
 สมเด็จพระชนนีตอบทรงรับพรด้วย เรือพระที่นั่งออกจากบึงไปเมื่อคืนวันที่ ๒๐ โดยย่นว่า
 เมื่อดังเมืองโคลัมโบก็ยังไม่ถูกกักอีก เพราะจำนวนวันยังไม่สิ้นเขตตกาเนิดของเซอทวิษ
 ถ้าเช่นนั้นก็มาดงสาร เพราะจะต้องเสด็จอยู่แต่ในเรือตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ไปจนถึง
 ปอร์ตเซต เหตุเกิดทวิษชนทในเรือสแลนตเดยนั้น โดยย่นว่าผู้หญิงอเมริกันคน ๑ มา
 จากเมืองเซียงไฮ้ มาดงเรือสแลนตเดยที่เมืองเซียงฮอน เวลาเมื่อผู้หญิงคนนั้นลงเรือ เผอิญ
 หมอประจำเรือกำลังเจ็บมาตรวจไม่ได้ จึงเลยหลุดไปกับเรือเมื่อเข้าไปรับเสด็จพระเจ้า
 อยู่หัวทเกาะสิงคโปร์ ไซเตเท่านั้น เมื่อเรือสแลนตเดยออกจากสิงคโปร์มาแล้ว เรือเมด
 เยอรมัน ล่าขอ ปอร์ตเซตัม มาจากเมืองฮองกงถึงสิงคโปร์ก็มีคนเป็นทวิษอีกคำ ๑ ต้อง
 ถูกกักเหมือนกัน จึงพากันถ่วงกไปทงน

ที่เฮอได้ไปช่วยงานศพเจ้าพระยามรราชนन्दแล้ว เสด็จอาวักตรัสบอกมาในลาย
 พระหัตถ์ ว่าทอดพระเนตรเห็นเฮอไปช่วยอยู่ทงน

หมูนตงแต่หลานกลบออกมาแล้ว ค่อยหายเงียบเหงาไปบ้าง หญิงพูนก็สบายช
 กว่าแต่ก่อน

ดั่ง ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖

Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang, S.S.

วันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๓

ถึงลูกหญิงใหญ่

พ่อได้จดหมายของเธอให้พรวันเกิด และดูเหมือนจะมีจดหมายฉบับอื่นที่พ่อยังไม่
ได้ตอบด้วย จะเขียนตอบรวมกันในจดหมายฉบับนี้

งานทำบุญวันเกิดของพ่อสำเร็จเรียบร้อยพอใจทุกอย่าง วันที่ ๒๓ มิถุนายน
นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในเมืองบึง ๓ รูปมาสวดมนต์แล้วฉันเพล ท่านเพิ่มเทศน์ให้ฟัง
ในภาษาอังกฤษด้วยกัณฑ์ ๑ เวลาบ่าย ๕ โมง พ่อเอาหนังสือสำหรับเทศน์อมมีดสวดนะ
๕๐ กัณฑ์ทูลให้เธอขอลงออกมาไปถวายพระที่วัดบึงอรุณ ทั้งพระเณรและพวกสัตรี
รับรองและพระสวดให้พรด้วยความยินดี เวลาค่ำวันนั้นพระยารัษฎาเสด็จ
พระองค์หญิงประเวศกับพวกพี่สองสามคนมากินด้วยกันในครัวเรือน เสร็จงานเวลา
๔ ทุ่ม พ่อให้ส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญแก่ลูกเมียและหลานเหลนทุกคน จงอนุโมทนาเกิด

หม่อมเจิมออกมาถึงเมื่อก่อนตรงวันเกิดวัน ๑ ได้เห็นก็ออกชื่นใจ เพราะพ่อในวัน
คอยจะเห็นหน้าหญิงมารยาตรกับชายใหม่ยิ่งกว่าเดิมน ถ้าไม่มีใครในครัวเรือนออกมาเลย
ก็เห็นจะออกเปิดใจเมื่อตรงวันเกิด นี่พ่อก็ได้รับโทรเลขและจดหมายให้พรวันเกิดเท่าๆ
กับปีก่อนๆ ต้องตอบมารายจึงเขียนตอบช้าวันไป มีโทรเลขให้พรฉบับ ๑ ลงชื่อรวม
กันว่า "ดีศกุล" พ่อไม่รู้ว่าเจ้าชายใหญ่หรือเธอหรือเจ้าชายน้อยเป็นผู้ส่งมา ขอให้เธอรับ
พรตอบแทน และแจ้งแก่สมเด็จดีศกุล ว่าพ่ออำนวยความสะดวกให้เจริญอายุ วรรณะ สุขะ พละ
สถาพรจงทั่วทุกคน เทอญ ที่ไม่ได้ตอบทางโทรเลขเป็นรายฉบับ ใช้เขียนจดหมายตอบ
ขอบคุณแทนก็เพื่อจะประหยัดความสิ้นเปลืองเท่านั้น

เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ไวสกงซุสไทยคนใหม่ชื่อ นายปราโมทนามสกุลว่ากะไรพ่อ
จำไม่ได้ และยังไม่รู้จักกัน เขาส่งกำตมาเชิญพ่อกับเจ้าหญิง ๓ คน เพื่อจะไปในงาน
สโมสรฉลองชาติที่สถานไวสกงซุสพ่อเขียนตอบขอบใจแต่ขอตัว ด้วยพ่อหุพลาพ (คือหุ
หนวก) ไม่ได้ไปทำงานประชุมสโมสรที่ไหนๆ มานานแล้ว เจ้าหญิงเป็นสาวโสดพ่อไม่
ไปก็ไปไม่ได้ด้วยเอง

ที่นั่น หรือที่ไหน ๆ ในเวลานี้ ดูเหมือนเส้นประสาทคนจะไม่เป็นปกติโดยมาก ตึก
 ตรงหน้าบ้านพ่อ คนอยู่เป็นฮอลันดา (แต่ไม่รู้จักกัน) หลัง ๑ เป็นหมอลาวนอกรเว (คั่น
 กัน หลัง ๑ กลางคนเมื่อเขากลับจากทำงานหลายชัฟแลว เห็นจะมานั่งตากต่าฟังข่าว
 บ้านทางวิทยุ ได้ยินเสียงเบ็ดจันตัก ๆ ทั้ง ๒ บ้าน พวกเคนห่างฮึดตาเซียดคักพากัน
 ล้าปาก นำส่งสารด้วยชาติเหล่านี้ไม่มีความผิดร้ายอย่างไร ต้องได้ความเดือดร้อนแสน
 สาหัส การสงครามครั้งนี้จะกลายเป็น "มหาสงคราม" ในมนุษยโลกไม่ใช่เพียงมหา
 สงครามเหมือนครั้งก่อน เวลานี้ไม่มีใครจะรู้ ใดทีเดียว ว่ามันจะลงทีสุดเป็นอย่างไร

แต่ถ้าว่าตามความรู้ที่ถืออย่างสัตวโลก ที่มันก็ไม่ผิดปกติเท่าใดนักอาหารการกินก็
 ไม่อดคักขัดสน บางอย่างออกจะมีมากเกินไปเสียอีก เช่นทุเรียนเวลานราคาเพียงลูกละ ๕
 เซนต์ ๕ เซนต์เท่านั้น มันคักพวกละ ๕ เซนต์ ๕ เซนต์ ลูกเงาะก็กำลังออกผล ได้กิน
 ทุกวัน ต่อเป็นของมาจากต่างประเทศราคาจึงแพงขึ้นบางเล็กน้อย เรื่องจากตราคาของ
 คุรัฐบาลเราจัดการดีมาก

ขอให้เธอช่วยทูลพระองค์ท่านด้วยว่า พ่อชอบพระทัยที่ประธานพรวันเกิด และหนึ่ง
 สี่อ้อมิตายสุตฺตพระบัพพมพครั้ง ๒ มาให้ พ่ออ่านแล้วเห็นเป็นความรู้ดี และขอให้พรส่นของ
 คุณให้ ออทรงพระเจริญชนมสุขทุกประการเป็นนิจเทอญ

ที่เธอรว่าจะออกมาหาพ่อในเดือนสิงหาคมนั้น พ่อจะตั้งต่านับวันคอยต่อไป

ดี ๒๖ ๒๖/๖/๒๖

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕

ถึงลูกหญิงใหญ่

ของต่าง ๆ สำหรับบริโลกได้หีบหวยสานตั้งมานาน มาถึงแล้วโดยเร็วร้อย ส่ง
 อย่างนตมาก ชมบัญญัติเอาด้วยกันทุกคน เพราะของไม่ตกเรือเสียกลางทาง และ
 ของที่ส่งมา มียาเป็นต้น ก็ล้วนเป็นของที่ดีของการทำงาน

โปรแกรมทำบุญวันเกิดพ่อทั้งชีวิตตามที่เธอพรรณาน่าขอมานัน พ่ออนุโมทนา
สาธุการด้วยทุกอย่าง ขอให้บรรดาผู้ที่มาช่วยกันทำ จงรับพรของพ่อ ให้มีความสุข
และอายุยืนจงทุกคนเทอญ

พ่อทำบุญวันเกิดทางนี้ พบวิเศษที่ทำให้ครบครันได้อย่างไร จึงตกลงนิมนต์พระ
สงฆ์ ๒ องค์ มาสวดมนต์และฉันเพลเหมือนอย่างได้ทำมา ๒ ปีแล้ว ตอนนั้นจะเสวย
กลางวันผู้ที่มาช่วย มีคิดใหม่อย่างหนึ่งว่าจะฉายรูปพ่อเมื่ออายุครบ ๘๐ ปีแล้ว ให้ลูก
หลานเหลนและคนในครัวเรือนคนละครูป ก็พอเหมาะก็ทเธอคิดเข้าด้วยกันทำบุญวันเกิดให้
พ่อทางโน้น จะได้เป็นของตอบแทนสนองคุณ

เช้าวันที่ ๑๔ นพอนั่งกินกาแฟกับหญิง ๓ คน พ่อได้บอกปากปรารภว่ากลัวจะไม่มี
ลูกหลานสามารถออกมาช่วยงานวันเกิดของพ่อได้ พูดพ่อขาดคำ เห็นชายหยองวิ่งไปลง
กะไดหลังเรือนรีบเร่งอย่างไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน ถึงพ่อออกปากถามว่านั่นมีอะไรหรือ พ่อ
ชายหยองวิ่งกลับมาบอกว่า “แม่มา” พ่อร้อง “อะ” ออกไปเต็มปากด้วยไม่เชื่อ จน
สวดมากกราบถึงตัวพ่อ จึงเชื่อว่าจริง ถึงเวลาพ่อจะเข้าห้องสรีรสำราญ ยังไม่ได้ได้ถาม
อันใด เป็นแต่เขาบอกว่าจะต้องกลับพุ้งนี้ จึงขอให้เขารับหลานน้อยกับหลานหยองพากลับ
ไปกรุงเทพฯ ด้วย เพราะอยู่ที่นั่นก็อยู่เปล่าๆ ไม่ได้รำเรียนอันใด ไปอยู่ในกรุงเทพฯ จะ
ได้เรียน

พ่อจะไม่เขียนเล่าอะไรถึงเมืองบึงนั้ง เธอถามสวดาคิดดูเถิด อนึ่งพ่อได้เขียนจดหมาย
ถวายส่งซาฎิพระเมื่อทำบุญวันเกิด ถึงท่านเป็นรายองค์ ได้วานเขาเอาไปตั้งโปรสนัยใน
เมืองไทย รวมใส่ซองนอกไปถึงเธอ ถ้าจดหมายนั้นไปถึงที่นั่น เธอ จงถวายเมื่อท่านมา
สวดมนต์ทวงวรรตศกดิ์ คิดดูถ้าสวดกลับพุ้งนี้ น่าจะไปถึงกรุงเทพฯ ก่อนวันที่ ๒๑
เธอคงจะได้รับจดหมายนี้ทันงาน พ่อหวังใจว่าจะสบายดีอยู่ด้วยกันทั้งหมด ช่วยชอบใจ
หญิงแก้วที่อุตสาห์ฝากน้ำตาลทรายมาให้ด้วย

ดี ๑๖ ม.ค. ๒๕๖๕

คำสั่ง

เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๕ ฉันได้ทำบุญฉลองอายุครบ ๘๐ ปี มีความยินดีพอใจด้วยศุภกานการกุศลที่ได้บำเพ็ญนั้น เป็นเหตุให้ระลึกจนถึงคำของพระพุทธเจ้าซึ่งตรัสไว้ว่า อัมมะทังปวงย่อมรวมอยู่ในความไม่ประมาท จึงเขียนคำสั่งนี้ไว้แก่ลูกเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายนนี้ คือ

๑) ถ้าฉันตายที่เมืองบิณัง ให้เอาศพไปฝังอย่างฝัง แต่ให้ฝังรองสวดข้างในผนังถ้ำให้กลืนหรือเอาเพลิงศพออกมาเป็นปฏิภณเมื่อดังศพไว้

๒) ให้ตั้งศพข้างด้านใต้ในห้องรับแขก ชั้นล่างของตึกชินนามอนฮอลล์ เพราะห้องนั้นเป็นห้องว่าง เหมาะแก่ตั้งศพ จะทำบุญ หรือใครจะมาเยี่ยมศพก็ง่าย เอาชั้นบนของตึกไว้เป็นที่อยู่พักของลูกหลาน อย่าถือว่าเป็นชนตาชั้นสูงเลย

๓) ให้มีโทรเลขถึงลูกในกรุงเทพฯ บอกให้รู้ว่าฉันตาย เมื่อเวลานั้น เวลานั้นด้วยโรคอย่างนั้น และบอกต่อไปในโทรเลขว่า ฉันได้สั่งไว้ ว่าจะให้เผาศพที่เมืองบิณัง และให้ลูกชายติดกับชายใหม่ออกมาปลงศพ และรับครอบครัวของฉันกลับไปกรุงเทพฯ ด้วย โทรเลขนั้นให้ขอความสงเคราะห์ของยี่ปุ่นให้เขาช่วยส่งเข้าไป เห็นเขาจะไม่ขัด

๔) ควรเผาศพภายในเดือนหนึ่ง แต่ชันแล้วแต่จะทำได้สะดวก บอกไว้เพียงแต่ว่าอย่าเอาไว้นานกว่าจำเป็น

๕) ที่เผาพนั้น เห็นจะต้องเผาหวัดป็นบงอร ด้วยมรดกเดียวที่รัฐบาลเขาอนุญาตให้เผาพ วัดนั้นอยู่ไกลไปมาลำบากสักหน่อย เฉพาะในเวลาที่ไม่มียศยนต์จะใช้ แต่อย่าทำเมรุที่เผา แม่เล็กน้อยเพียงเท่าเมรุสมเด็จพระสวดสัตว ให้ใช้เมรุปูนของวัดหรือปลุกบร่าเป็นที่เผา จะเผอย่างไทยหรืออย่างจีน ซึ่งเขาเอาหีบศพตงบนกองไฟเผาไหม้หมดทั้งหีบก็ได้ สุดแต่จะสะดวก

การเผาศพนั้น ถ้าลูกชายออกมา ได้พระยาประสารฯ (๒๐๐) มาด้วยเห็นจะสะดวก
ดีขึ้นอีก

๖) การที่เอาศพไปวัด ถ้าว่ามรดกยนต์สำหรับใส่ศพของสัปเหร่อฝังเขามีหลัง ๑ ทหารยนต์อย่างออมนิบัส หรือแม่มรดกยนต์อย่างสำหรับบรรทุกของอีกหลัง ๑ สำหรับบรรทุกคนไปมา ได้เพียงเท่านั้น ก็น่าจะพอ

รถยนต์สำหรับบรรทุกคนนั้น ถ้าขอยืมหรือขอให้ยืมเขาช่วยหา เขาก็เห็นจะ
สงเคราะห์

๗) การรับอัฐิของฉันทน์กับครอบครัวกลับไปเข้าปกรุงเทพฯ นั้น พระองค์หญิงประเวศฯ
คงเสด็จกลับไปด้วยพร้อมกัน รถพ่วงรถไฟที่จะไป ต้องคิดหารถโบก ๕ เมมเตรชนท์ ๒ กับ
ที่ ๓ สักคัน ๑ กับรถตู้สำหรับบรรทุกคนอีกคัน ๑ จึงจะพอกัน น่าจะต้องถึงขอความ
สงเคราะห์ของรัฐบาลไทย ให้ได้รถ ๒ หลังนั้น และขอความสงเคราะห์ของรัฐบาลยืม
ให้เขาอนุญาตให้รถมารับได้ถึงสถานีไปร จึงจะไม่ลำบาก ฉันทน์ก็ว่าคงจะได้รับความ
สงเคราะห์ทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อรถไปถึงหาดใหญ่แล้ว แต่นั้นจะพ่วงรถไฟสามัญไปกรุงเทฯ
ก็ได้

๘) เมื่ออัฐิและอังคารของฉันทน์ไปถึงกรุงเทฯ ถ้าพระเจ้าอยู่หัวจะทรงมาเพ็ญพระ-
ราชกุศลพระราชทาน งานหลวงจะทำอย่างไร ก็แล้วแต่จะโปรด ส่วนในครัวเรือนนั้น ให้
เขาอัฐิกับอังคารของฉันทน์ตั้งไว้ทำบุญที่ท้องพระโรงวังวรดิศสัก ๗ วัน เผื่อจะมีญาติและมิตร
มาวางเทียนชะมาเหมือนอย่างเวลาเผาศพ หรือจะมีพระภิกษุสงฆ์มาปลงธรรมสังเวช ก็ให้
มาได้เหมือนอย่างเยี่ยมศพ อย่าให้ขัดแก่กุศลเจตนาของผู้ที่จะมานั้น

๙) เมื่อสิ้นเขตร์ทำบุญที่ท้องพระโรงแล้ว ให้ตั้งอัฐิกับอังคาร ส่วนที่จะฝังไว้ใน
ท้องพระบนตำหนักใหญ่ จนกว่าจะเตรียมที่ฝังณะดีศกุศลอนุสดาวรียได้เสร็จ

๑๐) การฝังอังคารนั้น เมื่อเขาขึ้นไปถึงวัดนิเวศน์ฯ ให้มีมนต์พระวัดนั้นฉันทน์
ภัตอาหารสดมมนต์ แล้วฝังที่ใต้ศาลาพระธรรมเจดีย์ ทอดผ้าให้พระบังตกุลแล้วเป็นสำเร็จ
งานศพของฉันทน์เพียงเท่านั้น

ขอให้ผู้ทำตามคำสั่งนี้ จงมีความเจริญสุขทุกคนเทอญ

อภิมหา

(๕๖)

วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๕

ถึงลูกหญิงใหญ่

มีโอกาที่จะฝากจดหมาย พ่อจึงเขียนจดหมายฉบับนี้มาให้ส่วนบุญที่พ่อได้บำเพ็ญ เมื่อฉลองอายุครบ ๘๐ ปี แก่ครัวเรือนทุกคน การที่พ่อทำบุญแม่ทำตามประสาอยาก ก็เป็นการปรกพร้อมชนบ้านกันพอหน้า ตัวพ่อก็มีความปีติโสมนัสสมควรให้บุญได้

เจ้านายในพระบรมราชวงศ์จักรีซึ่งพระชนมายุขึ้นถึง ๘๐ ปีมาแต่ก่อนน้อยพระองค์ ดังจะเห็นได้ในรายพระนาม ที่จดลงบาปฐิสังมากับจดหมายนี้ พ่อเป็นเจ้านายรัชกาลที่ ๕ องค์แรกที่อายุถึง ๘๐ ปี ก็เหมือนได้เกียรติยศพิเศษอันหนึ่ง มาคิดดูก็ชอบกล ด้วยตั้งแต่ หนีไป จะมีพระเจ้าลูกเธอรัชกาลที่ ๕ พระชนมายุครบ ๘๐ ปีทุกปีไปจนหมดจำนวน คือ ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ นี้ ถึงเดือนกันยายนพระชนมายุของสมเด็จพระพันวัสสาครบ ๘๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ พระชนมายุของสมเด็จพระนริศฯ ครบ ๘๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๗ พระชนมายุของกรมหลวงทิพยรัตน์ ครบ ๘๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๘ พระชนมายุของพระองค์ประดิษฐาฯ (๒๐๐) ครบ ๘๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๘ พระชนมายุของพระองค์สร้อยครบ ๘๐ ขอให้เป็นดั่งนั้นจนตลอดเกิด นึกเสียดายที่พระองค์หญิงม่อม (๒๐๒) ด่วนสิ้นพระชนม์เสีย ถ้าเธออยู่ต่อพระองค์สร้อยไปปี ๑ พระชนมายุของเธอก็ครบ ๘๐ เป็นพระองค์แรกของ รัชกาลที่ ๕ พ่อทูลพระองค์หญิงประเวศว่าเธอจะต้องพยายามอยู่ไปให้ได้อีก ๑๘ ปี ให้มี เจ้านายพระชนมายุถึง ๘๐ ของรัชกาลที่ ๕ จนได้

พ่อหวังใจว่าการทำบุญฉลองอายุให้พ่อที่วังวรดิศจะเป็นงานปรกพร้อมเรียบร้อยดี พ่ออยากรู้รายงานอยู่ และหวังใจว่าสวดสัจจะพาหลานหญิง ๒ คนกลับไปถึงทำงาน

๓๖ ๖๖๖๖๖๖๖๖

อธิบายคำ

- ๑) มองดิเชอปีลา เคยเป็นอัครราชทูตฝรั่งเศสอยู่ในกรุงเทพฯ ได้กราบทูลให้ทรงแต่งตั้งท่านพทอเจดีย์สยาม ปราบกฏนามอยู่ในพระนิพนธ์ค่านำหนังสือ ยี่ เมื่อตีพิมพ์ครั้งแรก
- ๒) หม่อมκτήลิน เคยเป็นชายาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ และเป็นพระมารดาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ภายหลังมีสามีใหม่เป็นชาวอเมริกัน ชื่อสโตน
- ๓) แอดมิรอล ทอมสัน ชาวเดนมาร์ก เคยรับราชการในกระทรวงทหารเรือไทย
- ๔) ม.จ. พิไลยเลขา ดิศกุล พระธิดา ซึ่งโดยเสด็จยุโรปด้วย
- ๕) ตะเปล คือ (Spell) ตะกุด
- ๖) พระเจ้ายอร์ช ที่ ๕ พระอัยกาธิราชของพระนางเจ้าเอลิซาเบทของคัมภีร์ปัจจุบัน พระราชินีทรงพระนามว่า แมรี
- ๗) เจ้าหญิงทั้งสอง คือ ม.จ. พูนพิศมัย และ ม.จ. พิไลยเลขา พระธิดา ซึ่งโดยเสด็จยุโรปด้วย
- ๘) หุตซอน ดังที่เติม "ตรีเศียร" ด้วย เป็นนามน้องทศกัณฐ์ ในเรื่องรามเกียรติ์ ทรงใช้เป็นตำแหน่งหมายถึง ราชทูต
- ๙) ม.จ. คำรัสดำรงศักดิ์ เทวกุล ชายา คือ ม.จ. อรุณีพิภย์ประพันธ์
- ๑๐) พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. สิทธิ สุกกัน) คุณหญิงชื้อแดง
- ๑๑) พระยาภักดียานไมตรี (แชย์) ชาวอเมริกัน
- ๑๒) ม.จ. ศุภรธรรมดิศ ดิศกุล พระโอรส
- ๑๓) ม.จ. นิพัทธ์พันธุ์ดิศ ดิศกุล พระโอรส
- ๑๔) พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต ชายา คือ ม.ร.ว. พันธุ์พิภย์บริพัตร
- ๑๕) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ และหม่อมเอลิซาเบท จักรพงษ์
- ๑๖) ม.จ. พัฒนายุ ดิศกุล พระธิดา

- ๑๗) ท่านหญิงสุมนีนงเยาว์ วินิจฉัยกุล พระธิดา
- ๑๘) ม.ร.ว. บุญญาทิพย์ บุญหลง พระนัดดา
- ๑๙) ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ซึ่งโดยเสด็จยุโรปด้วย
- ๒๐) สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
- ๒๑) มิคเตอร์ ยอร์ช ฟรานซิส แปตเตอร์สัน
- ๒๒) เอกไซส์ (Excite) ตื่นเต้น
- ๒๓) ม.จ. ธัญญลักษณ สุขสวัสดิ์ พระบุตรชาย
- ๒๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน
- ๒๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช และหม่อมเข้ม สุขสวัสดิ์ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น
- ๒๖) ม.จ. รัชมาลินี สุขสวัสดิ์ พระธิดา
- ๒๗) ม.จ. รัตนจันทร์ สุขสวัสดิ์
- ๒๘) ม.จ. ภาวรมณี สุขสวัสดิ์
- ๒๙) แบงค์ฮอลิเดย์ (Bank Holiday) วันหยุดงาน
- ๓๐) หม่อมราชโชทัย (ม.ร.ว. กระต่าย อิศรางกูร)
- ๓๑) ท่านหญิงพรพิลาศ บุนนาค พระธิดา
- ๓๒) พระเจ้าแผ่นดินโปตุเกส (นอกราชสมบัติ) ทรงพระนามว่า พระเจ้ามาโนเอลที่ ๒
- ๓๓) พระเจ้าแผ่นดินกรีซ (นอกราชสมบัติ) ทรงพระนามว่า พระเจ้ายอร์จที่ ๒
- ๓๔) ปรีนส์ ออฟเวลด์ มกุฎราชกุมารเวลานั้น ต่อมาเสวยราชย์เป็นพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๘ แล้วสละราชสมบัติ ทรงพระสูภานุตรรกคิดเป็นดยุก ออฟ วินด์เซอร์
- ๒๕) ดยุก ออฟ คลอสเตอร์ พระนามเดิมเฮนรี พระราชโอรสพระเจ้ายอร์จที่ ๕
- ๓๖) ปรีนส์ยอร์จ พระราชโอรสพระเจ้ายอร์จที่ ๕ ต่อมาทรงกรมเป็น ดยุก ออฟเคนท์ สิ้นพระชนม์ในสงครามโลกครั้งที่แล้ว เป็นพระบิดาเจ้าหญิงเอลิซาเบธ

- ๓๗) ปรีนเซตมารี ต่อมาทรงดำรงพระยศเป็น ปรีนเซตโรยัล ตามตำแหน่ง พระราชธิดาองค์ใหญ่ (ของพระเจ้ายอร์จที่ ๕) พระสามี คือ เอิร์ด ออฟ ฮาวูด
- ๓๘) ดยุก ออฟ คอนนอต พระญาติพระเจ้ายอร์จที่ ๕ เคยรับเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แทนพระนางวิกตอเรีย
- ๓๙) ปรีนส์อาเธอ พระโอรส หมายเลข ๓๘
- ๔๐) ลูกเสด็จพระเจ้ากรุงสยาม ได้ชื่อเช่นนั้น เพราะได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จาก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๔๑) คอมมอน (Commons) สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
- ๔๒) สปีช (Speech) แสดงสุนทรพจน์
- ๔๓) สปีกเกอร์ (Speaker) ตามปกติหมายถึงประธานสภาผู้แทนราษฎร ใน ๕๕ เห็นว่าทรงหมายถึงประธานสภาขุนนาง ซึ่งตามปกติ ลอร์ด ชานซ์เลอร์ เป็นสปีกเกอร์
- ๔๔) สวน^๕ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชทานเป็นที่ ระลึกได้เสด็จมาทรงศึกษา ณ โรงเรียนฮัตตัน ยังเรียกกันว่า "สวนพระเจ้า กรุงสยาม" The King of Siam's Garden จนตราบเท่าทุกวันนี้
- ๔๕) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๔๖) พระเจ้าจอร์จที่ ๕ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์
- ๔๗) นายสมบุญ โชติจิตร มหาตมเล็กที่โดยเสด็จยุโรปด้วย
- ๔๘) พระเจ้าแผ่นดินเบลเยียม (นางที่ทรงเขียนว่า เบลเคียม) ทรงพระนามว่า พระเจ้าอัลเบิร์ตที่ ๑
- ๔๙) เจ้าพระยาอภัยราชา (โรงตั้ง ยักษ์มิน) ชาวเบลเยียม
- ๕๐) สมเด็จพระราชินี วิลเฮมีน่า พระราชมารดาพระนางจุเลียนน่า องค์ปัจจุบัน
- ๕๑) ม.จ. ทรงวุฒิวัชย์ (ชายใหญ่) ม.จ. อุทัยเฉลิมลาภ (ชายน้อย) ใน กรมหลวงสิงหนวิกรมเกรียงไกร และ ม.จ. พรหมเพราพรณ พระธิดา

- ๕๒) เควอจน์ปรีนส์ คือพระเจ้าเฟรเดอริกที่ ๘ พระมหากษัตริย์เดนมาร์กองค์
ปัจจุบัน
- ๕๓) ปรีนส์แอกเซด เคยทรงเป็นประธานบริษัท อีดีเอเซียติก เฟิงตันพระชนม์
เมื่อปีกลาย
- ๕๔) เจ้าเดนมาร์ก สองพระองค์ เคยเสด็จเข้ามางานบรมราชาภิเษก ใน
รัชกาลที่ ๖
- ๕๕) พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์ก ทรงพระนามว่าคริสเตียนที่ ๑๐ พระเจ้าปู่ คือ
พระเจ้าคริสเตียนที่ ๑
- ๕๖) ม.จ. กาพวรวรณดิศ ดิศกุล พระโอรส
- ๕๗) ม.จ. ขจรจิรพันธ์ จิรประวัติ
- ๕๘) ม.ร.ว. ดุษฎีดิศ ดิศกุล พระนัดดา
- ๕๙) เควอจน์ปรีนส์สวีเดน คือพระเจ้ากุสตาฟที่ ๖ ในเวลานี้ พระชายา คือ
พระนางหลุยซา พระชนนีสู้าของลอร์ดหลุย เมานต์แบตเตน พระมาตุจฉา
ตุ๊กตอฟเอดินเบอระแห่งอังกฤษ เฟิงสวรรคต
- ๖๐) หม่อมมอบ ดิศกุล ในสมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพ หม่อมมารดา
หมายเลข ๕๖
- ๖๑) พระยาชลยุทธโยธิน (เดอริชริว) ชาตเดนมาร์ก
- ๖๒) มิดเตอร์ แอนเดอลัน ผู้ตั้งบริษัท อีดีเอเซียติก ผู้เชิญเสด็จยุโรปคราวนี้
- ๖๓) คุณหญิงคำ ชาวเดนมาร์ก ภรรยาพระยาชลยุทธฯ เดิมชาววังเรียกกันว่า
คุณหญิงมาตาม
- ๖๔) เอมเปร์สรุเซีย พระนามแตกมา พระมารดา พระเจ้านิโคลัสที่ ๒
- ๖๕) พระยาเพชรอินทรา (วามิง) นายพลตำรวจภูธร ชาวเดนมาร์ก
- ๖๖) ม.จ. ทรงวุฒิชัย วุฒิชัย พระนัดดา
- ๖๗) ม.จ. ดิศคานูวัต ดิศกุล พระโอรส
- ๖๘) นายวิสุตร ธรรมยุทธ (หลวงวิสุตรวิรัชภาส)

- ๖๘) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิจ ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง เสด็จไปประทับที่ชะวา พร้อมด้วยพระประยูรญาติ
- ๗๐) บัญของปรีณสับดิมาโรค คือ ผู้ที่รวมประเทศเยอรมันเข้าด้วยกัน
- ๗๑) พระชนนี พระนางวิลเฮมีนา เคยทรงเป็นผู้สำเร็จราชการปกครองประเทศฮอลแลนด์ ทรงพระนามว่า อเดไลท์ พระมเหสีของพระเจ้าวิลเลียมที่ ๓
- ๗๒) พระภัสตา พระนางวิลเฮมีนา ทรงพระนามว่า ตึก ออฟ เมเกลน เบิร์กชเวโรน
- ๗๓) พระราชธิดา คือพระนางจุเลียน่าองค์ปัจจุบัน
- ๗๔) ตึกโยฮันอันเบรต เจ้าเยอรมัน เคยเข้ามาเมืองไทยแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ประทับที่สวนดุสิต
- ๗๕) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร
- ๗๖) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุสรณ์มงคลการ
- ๗๗) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ พระบิดาหมายเลข ๗๕ ๗๖ และ ๓๘๗
- ๗๘) พระยาอภิบาลราชไมตรี (ต่อม บุนนาค) อัครราชทูตไทยที่กรุงโรมและคุณหญิงวัน
- ๗๙) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
- ๘๐) เจ้ารัชทายาท เมืองอิตาลี คือพระเจ้าอุมแบร์โต พระราชานอกราชสมบัติเวลานั้น
- ๘๑) พระเจ้าแผ่นดินอิตาลี ทรงพระนามว่า วิกเตอร์ เอมมานูเอลที่ ๓
- ๘๒) มุสโสลินี เวลานี้ยังไม่ได้เผด็จการเต็มที่ ด้วยยังมีพระเจ้าแผ่นดินอยู่
- ๘๓) พระเจ้าแผ่นดินอิตาลีที่ล่วงไปแล้ว ๒ พระองค์ คือพระเจ้าวิกเตอร์ เอมมานูเอลที่ ๒ และพระเจ้า ฮัมเบิร์ต
- ๘๔) พระต้นตปายา บีโธที่ ๑๑

- ๘๕) ออกพระวิสุทธสุนทร (ปาน) ในสมัยพระนารายณ์ นอกจากจะเป็นราชทูต
ไปฝรั่งเศสแล้วยังไปกรุงวาทกันด้วย
- ๘๖) พระคาคีแนล รูปนี้ ต่อมาก็คือ พระสันตปาปา ปีโอที่ ๑๒
- ๘๗) นายเดช คงสายสินธุ์ มหาตเล็ก
- ๘๘) หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (บัววน อินทวงศ์)
- ๘๙) ควารันตี้น (Quarantine) กักกัน
- ๙๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าวาปีบุษปกร
- ๙๑) ม.จ. วงศ์ทิพย์สุตา เทวกุล
- ๙๒) ม.จ. อัจฉราฉวี เทวกุล
- ๙๓) หม่อมมอญ ดิศกุล หม่อมมารดาของ ม.จ. ภาพวรรณดิศ ดิศกุล พระโอรส
- ๙๔) ม.จ. ปรีดิเทพพงศ์ เทวกุล
- ๙๕) สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์
- ๙๖) ม.จ. สมรศรีโสภณ เทวกุล
- ๙๗) พระนางเจ้าสุวัทนา ในรัชกาลที่ ๖
- ๙๘) สมเด็จพระภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา
- ๙๙) ม.จ. พิริยะดิศ ดิศกุล พระโอรส
- ๑๐๐) ม.จ. วิริยะดิศ ดิศกุล พระโอรส
- ๑๐๑) ม.ร.ว. สุกกรณรัศมี สุขสวัสดิ์ อิดาพระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศร์อูถุมศักดิ์
- ๑๐๒) หลวงจิเขียรแพทยาคม (เจียร ตูวิเขียร)
- ๑๐๓) นายชิต มหาตเล็ก
- ๑๐๔) คู คำย่อของ Coup d'etat คือวิธีรัฐประหารหรือกบฏแล้วแต่กรณี
- ๑๐๕) ดิบที่เรีย Diptheria คือ โรคไขคอตีบ
- ๑๐๖) ม.จ. มิ่งหัดนิ สวัสดิวัตน์ และ ม.จ. โศภณภราโดย สวัสดิวัตน์
- ๑๐๗) ท้าวสมศักดิ์ (ม.ร.ว. ปุຍ มาลากุล)
- ๑๐๘)
- ๑๐๙) ม.จ. พิธิษฐพิศพงษ์ ดิศกุล พระโอรส

- ๑๑๐) ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี
- ๑๑๑) นางสาวสาสน์พัลลภ (สวัสดิ์)
- ๑๑๒) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาวดีตินฤมล พระชายากรมพระกำแหงเพชร
อัครโยธิน
- ๑๑๓) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร พระโอรสหมายเลข ๑๑๒
- ๑๑๔) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามยุรฉัตร และ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร
- ๑๑๕) ม.ร.ว. เฉลิมวิมาน เกษมศรี พระธิดา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเพชรวงค์
วโรทัย
- ๑๑๖) ม.ล. พรหมเพราพรรณ วุฒิชัย พระธิดา
- ๑๑๗) พระสวภักย์สุทธิตีเขต (กมล โชติกเสถียร)
- ๑๑๘) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา
และสมเด็จพระชนนีศรีสังวาลย์
- ๑๑๙) พระยาศรีสุรราชภักดี (ม.ร.ว. ฉาย กำภู) และ ม.ล. ฉายฉน กำภู
- ๒๐๐) พระยาประสารพิสิฐกร (เบ็ญจ วาสุภักดี)
- ๒๐๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี
- ๒๐๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าผ่อง